Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav filosofie a religionistiky

Diplomová práce

Řecké náboženství v Baktrii

Greek Religion in Bactria

Bc. Tobiáš Kolmačka

Obor: Religionistika

Praha 2018

Vedoucí práce: doc. Mgr. Radek Chlup, Ph.D.

Poděkování:

Rád bych poděkoval doc. Mgr. Radku Chlupovi, Ph.D. za vstřícnost a trpělivost při vedení této práce, za mnohé cenné rady a připomínky, pomoc s řeckými texty a několikeré čtení této práce. Můj dík patří také PhDr. Ladislavu Stančovi, Ph.D., který mě přivedl k zájmu o Řecko-baktrijské království a helénistickou kulturu v Asii. Chtěl bych poděkovat také Tereze Kolmačkové za ochotnou podporu při psaní a za podnětné komentáře.

Prohlášení o původnosti práce

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně, že jsem řádně citoval všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne podpis

Tobiáš Kolmačka

Abstrakt

Tato práce si klade za cíl postihnout podobu řeckého náboženství v kontextu Řecko-baktrijského království. Pro tuto oblast je typický nedostatek písemných pramenů, analýza tedy stojí zejména na pramenech archeologických. První část práce představuje baktrijské archeologické památky, které jsou spjaty s náboženstvím. Materiální kultura Řecko-baktrijského království vykazuje rysy silného míšení místní i řecké tradice. V druhé části práce analyzuji formování náboženské identity obyvatel tohoto království, přičemž situaci srovnávám s dalšími helénistickými státy, zejména Sýrií, za pomoci postkoloniálních modelů, jak je aplikují Rachel Mairs či Irad Malin. Podle všeho pak Řecko-baktrijské království nevybočuje z tendencí běžných v jiných částech helénistického světa. Zajímavá je zvláště absence čistě řeckých chrámů, kterou vysvětluji tím, že pro helénistická náboženství bylo na jednu stranu běžné ctění lokálních náboženských tradic, na druhou stranu helénistická identita nebyla vystavěna na řeckém náboženství, ale spíš na řeckém vzdělání a výchově.

Klíčová slova

Klasická archeologie, religionistika, Baktrie, řecké náboženství, helénismus, antické chrámy, Aj Chanúm, Tacht-i Sangin

Abstract

The aim of this thesis is to describe forms of Greek religion in the context of Graeco-Bactrian kingdom. The lack of written sources is typical for the region, my analysis is therefore based on archaeological evidence. The first part of my thesis introduces the archaeological sources connected to the religion. A material culture of Graeco-Bactrian kingdom mixes both Greek and local traditions. The second part of the thesis analyses the formation of the Graeco-Bactrian religious identity. I compare the situation with other Hellenistic states, especially with Syria, using postcolonial models based on theories by Rachel Mairs and Irad Malkin. It seems that Graeco-Bactrian kingdom does not differ from other parts of Hellenistic world. The absence of Greek temples is especially remarkable, I suppose that Hellenistic religion inclined to respect local religious traditions. On the other hand, Hellenistic identity did not depend on Greek religion but on Greek education.

Klíčová slova

Classical archaeology, religious studies, Bactria, Greek religion, Hellenism, classical temples, Ai Khanoum, Takht-i Sangin

Obsah

Obsah 9
1. Úvod 11
1.1. Prameny 11
1.2. Historický úvod 13
2. Aj Chanúm 16
2.1. Chrámy v lokalitě Aj Chanúm 18
2.1.1. Chrám s ústupkovými nikami 19
2.1.2. Kíneovo héróon 22
2.1.3. „Héróon s kamennou hrobkou“ 24
2.1.4. Chrám za hradbami 25
2.2. Veřejné budovy 25
2.3. Obyvatelé města Aj Chanúmu 28
3. Chrám Oxu 31
4. Dilberdžin 34
5. Torbulok 36
6. Posvátné háje 38
7. Kolonizace a hybridní kultura 40
8. Řekové, Baktrijci, či Řeko-baktrijci? 42
8.1. Etnicita obyvatel 42
8.2. Řecko-baktrijské království, Seleukovská říše a náboženství 48
9. Závěr 52
10. Seznam literatury 54
10.1. Primární literatura 54
10.2. Sekundární literatura 54
11. Seznam vyobrazení 59
12. Obrazová příloha 62

1. Úvod

To, že Alexandr Makedonský dorazil v rámci svého dobyvačného tažení až k Indu, patří ke gymnaziálnímu výkladu dějin antického světa. Co se pak ale dál dělo ve východní části Alexandrovy říše, již není tak známé. Badatelé zabývající se „helénistickým Dálným Východem“[1] často podotýkají, že v rámci klasických studií jde o marginální a opomíjené téma. Domnívám se, že v současnosti je mu věnována již větší pozornost, přesto stále představuje široký prostor pro další výzkum. Jde o mimořádně zajímavý prostor, kde se na původním íránském podloží střetávají západní prvky řecké s východními prvky indickými a v neposlední řadě též prvky nomádských stepních společností. Mým středobodem zájmu v této oblasti je řecké náboženství a jeho proměny v novém společensko-kulturním prostředí, které vzniklo na východním okraji helénistického světa, v Baktrii. Baktrie, která se rozkládala přibližně mezi Amudarjou a Hindúkušem na území dnešních států Afghánistán, Uzbekistán a Tádžikistán, fungovala před alexandrovským tažením jako satrapie achajmenovské Perské říše, stejně tak byla inkorporována do seleukovského panství. V polovině třetího století př. Kr. se však odtrhla a tím vzniklo takzvané Řecko-baktrijské království, které trvalo zhruba sto let, než zaniklo pod tlakem nomádů i vlivem vnitřních bojů o moc. Řečtí a makedonští vojáci, kteří se účastnili velkého Alexandrova tažení a kteří následně osídlovali ovládnutá území, s sebou v rámci helénistické kultury přinesli též řecký náboženský systém. Ten ovšem nebyl nikterak exkluzivní v tom smyslu, že by vylučoval jiné náboženské systémy jakožto nepravdivé či falešné. Zároveň s Řeky však stále v Baktrii žili původní obyvatelé, kteří mohli dále praktikovat své náboženství, navíc byla Baktrie stále v kontaktu s maurjovskou Indií. V tomto multikulturním prostředí se tak řecké náboženství konfrontuje s dalšími a samo doznává proměny. Cílem mé práce je postihnout právě proměnu řeckého náboženství v Řecko-baktrijském království. Kvůli charakteru písemných pramenů, které se k náboženství vyjadřují jen okrajově, vycházím zejména z archeologických pramenů. To nutně ovlivňuje i charakter bádání: spíše, než řeckým náboženstvím jako takovým se budu zabývat hmotnou kulturou, do níž se náboženství otisklo. Stejně tak, jak se otiskne například textilie do vlhké hlíny, otiskla se náboženská praxe baktrijských Řeků do hmotné kultury, kterou za sebou zanechali. K tomu, zda noha sochy z chrámu v lokalitě Aj Chanúm patří soše Dia, íránského božstva, synkretickému spojení více božstev nebo něčemu jinému, se dostat mohu jen stěží, ale pokusím se popsat, co by bylo možné zjistit z hmotné kultury spojené s náboženskou praxí.

1.1. Prameny

Baktrie, vzdálený okraj helénistického světa, zaujímá též okrajové místo v řecké literatuře. Z řeckých a latinských autorů se baktrijskými panovníky okrajově zabývají životopisci Alexandrovi (Arriános), Polybios ve svých *Historiích* zase popisuje okolnosti, za nichž Antiochos II chtěl opět podmanit odbojné Řecko-baktrijské království. Okolnosti vzniku tohoto království pak zaznamenal Strabón v díle *Geografika*, stejně jako některé

[1] Takto východní část seleukovské říše a její následnické státy označuje např. Rachel Mairs

místní pozoruhodné zvláštnosti. Čínské prameny obecně mluví o Baktrii zřídka a zlomkovitě a zdá se, že Baktrie komunikovala mnohem intenzivněji s Řeckem než s Čínou. Mezi nejstarší takové prameny patří zápisky cestovatele jménem Čang-Čchien (zemřel 114 nebo 103 př. Kr.), o mnoho pozdější jsou pak Zápisky o západních krajinách za Velkých Tchangů. Indické prameny se pak povětšinou zabývají spíše Indo-řeckými královstvími, přičemž zmínky o životě Indo-řeckého panovníka Menandra obsahuje spis Otázky Milindovy (*Milindapaňha*). Obsáhlejší přehled pramenů předkládají v přílohách svých publikací Michal Mašek a Frank L. Holt.[2]

Literární prameny, které by nám podrobněji osvětlily náboženský život baktrijských Řeků, bohužel též nemáme k dispozici. Místo toho musíme čerpat převážně z archeologických pramenů, důležitým prvkem je chrámová architektura. Michael Shenkar vypočítává na území Baktrie čtyři chrámové stavby, které spadají do helénistického období (obr. 1). Jde o dva chrámy v lokalitě Aj Chanúm v dnešním Afghánistánu, tj. chrám s „ústupkovými nikami" a „chrám za hradbami," takzvaný „Chrám Dioskúrů" z afghánské lokality Dilberdžin a takzvaný „Chrám Oxu" v lokalitě Tacht-i Sangin v dnešním Tádžikistánu. K těmto chrámům lze připojit ještě *héróon* – svatyni zakladatele města – opět z lokality Aj Chanúm.

Výkopové zprávy pro jednotlivé lokality publikovali vedoucí příslušných expedic: pro Aj Chanúm jsou to zejména zprávy Francouzské archeologické expedice v Afghánistánu pod vedením Paula Bernarda. Výzkumy na lokalitě Dilberdžin zase byly publikovány v pracích Iriny Timofejevny Kruglikové, její výsledky však revidovali Fitzsimmons a Lo Muzio a zásadním způsobem zpochybnili dataci lokality. Lokalitu Tacht-i Sangin s chrámem Oxu zase publikovali Boris Anatol'jevič Litvinskij a Igor Rubenovič Pičikjan. Nakonec Gunvor Lindström v poslední době publikovala výsledky výzkumů lokality Torbulok v Tádžikistánu v letech 2014-2016, přičemž se domnívá, že nalezla pozůstatky svatyně spadající taktéž do helénistického období. Protože však její výzkum stále není uzavřen, k dispozici jsou pouze předběžné zprávy.

S chrámy jsou pak přímo spjaté další skupiny pramenů, a to rituální předměty (jako například nádoby sloužící k rituální očistě z lokalit Torbulok, Aj Chanúm či Tacht-i Sangin – tzv. περιῤῥαντήριον), votivní dary či přímo výzdoba posvátných objektů. Ikonografii řeckých božstev (mimo jiné) v Baktrii analyzoval ve své disertační práci Ladislav Stančo, přičemž zkoumal postupně ikonografii jednotlivých řeckých bohů, jak jsou zobrazováni ve Střední Asii. Řecká božstva byla běžně vyobrazována též na mincích, které nám zároveň slouží jako důležitý pramen pro periodizaci historie Baktrie – některé panovníky totiž známe pouze z numizmatického materiálu, kterému se věnuje Osmund Bopearachchi, v českém prostředí pak vyšla *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí* Michala Maška, který z Bopearachchiho vychází.

---

[2] MICHAL MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, Praha: Libri, 2010, 327–340; FRANK LEE HOLT, *Thundering Zeus: the making of hellenistic Bactria*, University of California Press, 1999, 178–184.

Syntézou baktrijského materiálu se badatelé začali ve větším měřítku zabývat až s přelomem tisíciletí. Ačkoli práce týkající se Baktrie vznikaly i mnohem dříve (zde bych zmínil zejména dílo A. K. Naraina a W. W. Tarna), stav bádání se v 60. a 70. letech značně změnil právě objevením lokalit jako Aj Chanúm. V současné době jsou pro studium baktrijské kultury stěžejní díla Rachel Mairs, jejímž primárním bodem zájmu je otázka identity. Pro účely mé práce je důležité, že se pokouší aplikovat či přizpůsobit pro helénistický kontext metody používané v postkoloniálním bádání, zejména podnětné jsou pak podobné i rozdílné prvky s novověkou evropskou kolonizací. Podobnými otázkami se zabývá i Irad Malkin, ten je ale zkoumá na jiných prostředích, totiž na velké řecké kolonizaci. Výše zmíněná Gunvor Lindström pak věnuje značnou pozornost fenoménu votivních darů, zejména z lokality Tacht-i Sangin. Z dalších badatelů, kteří se neúnavně věnují helénistické Baktrii i jejím náboženským aspektům, bych ještě jmenoval Franka Holta, Laurainne Martinez-Sève a Clauda Rapina. V neposlední řadě pak v dnešním Uzbekistánu působí Česká archeologická expedice pod vedením Ladislava Stanča, s čímž souvisí publikační činnost jeho i ostatních členů expedice. Charakter těchto lokalit však (protože na nich, pokud je mi známo, nebyly identifikovány sakrální objekty související s mnou zkoumaným tématem[3]) spadá do mé oblasti zájmu pouze okrajově.

1.2. Historický úvod

Řecká přítomnost v Baktrii spadá už do achajmenovského období,[4] velké množství Řeků (a Makedonců) se však do Baktrie dostává s dobyvačným tažením Alexandra Makedonského. K původnímu obyvatelstvu tak rázem přibyli vojáci alexandrovské armády, kteří se měli usazovat v nových městech založených Alexandrem nebo tvořit posádku v dobytých sídlech. Po Alexandrově smrti, když došlo k dělení jeho říše mezi diadochy, připadla Baktrie do sféry vlivu Seleuka I Níkátora. Baktrie tehdy byla pouze jednou ze seleukovských satrapií. Stejně tomu bylo i za vlády Antiocha I Sótéra (281–261 př. Kr.), který byl též po nějakou dobu spoluvládcem Seleuka I. Patrně do doby jeho vlády spadá založení města Aj Chanúm, kterým se budu později blíže zabývat. Antiochův nástupce, Antiochos II Theos, však už nebyl s to pevně kontrolovat tuto východní satrapii a v průběhu jeho vlády (261-246 př. Kr.) se Baktrie stává stále nezávislejší na seleukovské moci. Panovník byl sice formálně respektován, nicméně baktrijský satrapa byl de facto autonomním vládcem. Přibližně kolem roku 250 př. Kr. se satrapa Diodotos prohlásil králem a zakládá Řecko-baktrijské království. Strabón říká, že Řekové, kteří způsobili odtržení Baktrie, byli velice mocní díky přírodnímu bohatství, jímž Baktrie oplývá.[5] Království po otci převzal Diodotos II. Musel se vypořádat s agresí seleukovského panovníka Antiocha III, který se snažil opět zmocnit Baktrie. Diodota ovšem zavraždil jeho

[3] Nejvíce by se mu blížil objekt z lokality Burgut Kurgan, předpokládaná *káta*, jenže v poslední sezóně byla identifikace objektu na základě dalších nálezů zpochybněna.

[4] Ať už by šlo o případné obchodníky, žoldnéře či stavitele. Zvláštním případem pak budou Branchovci, jejichž město nechal Alexandr vypálit, ačkoli si stále udržovali řeckou kulturu a jazyk.

[5] Strab. 11.11.1

švagr Euthydémos. I on se musel potýkat s Antiochem, který dokonce oblehl na několik let Baktru, oba však nakonec uzavřeli mír, neboť se obávali možných nomádských útoků. Euthydémos navíc podle Polybia argumentoval tím, že na království má nárok, nevzbouřil se totiž proti němu, nýbrž proti vzdorokráli. Založil potom dynastii, která v Baktrii vládla přibližně do roku 170 př. Kr. Pro nedostatek písemných pramenů nemáme k jednotlivým panovníkům příliš informací, vycházet proto musíme zejména z numizmatického materiálu. Mince navazují na Alexandrovy mince, ne všechny jsou však opatřeny portrétem a nápisem panovníka, který je nechal razit, objevují se i komemorativní ražby. Diodotos I ještě razil pouze mince se jménem seleukovského Antiocha II – Peter Franz Mittag se domnívá, že to může souviset i s loajalitou řeckých vojáků k Antiochovi, která byla utvrzována mezi mnoha jinými způsoby i mincemi s podobou panovníka.[6] Svévolná ražba mincí s vlastním jménem byla nadto považována za akt rebelie vůči stávajícímu panovníku.[7] Mince následujících vládců, ať už byli potomky Diodotovými nebo ne, pokračují v seleukovské ikonografické tradici a podle všeho podtrhují a zdůrazňují legitimitu panovníka, který je nechal razit. Baktrijské mince mají typicky na aversu portrét příslušného panovníka a na reversu pak vyobrazení božstva, které snad figurovalo jako ochranné božstvo panovníka. Mezi tato božstva patřili zejména Héraklés, Zeus, Athéna Alkidémos a Dioskúrové (obr. 2 a 3).[8]

Euthydémův syn Démétrios I rozšířil Řecko-baktrijské království směrem do Indie. Jeho válečné úspěchy se promítly i do jeho ražeb, kdy bývá zobrazován se sloním skalpem na hlavě, symbolickým vyjádřením podmanění Indie. V Indii poté vzniklo několik Indo-řeckých království, která se udržela až do sklonku helénistické éry, tedy podstatně déle než Řecko-baktrijské království. Důležitým Indo-řeckým panovníkem pak byl zejména Menandros, který je i protagonistou spisu *Milindapaňha*. Po Démétriovi známe z mincí množství různých panovníků, zdá se, že patrně alespoň někteří vládli zároveň: Mašek vypočítává pro období mezi lety 200 a 170 př. Kr. osm královských jmen, mezi nimi například Antiocha Boha.[9] Kolem roku 170 př. Kr. se vlády ujal Eukratidés, který byl zároveň posledním velkým řecko-baktrijským králem. S Euthydémovci nebyl blízce pokrevně spřízněn a zpočátku působil jako vojenský velitel. Po úspěšné revoltě se ujal trůnu a vládl přibližně po dobu třiceti let. Za jeho vlády se uskutečnila rozsáhlá přestavba města Aj Chanúm a podle prvních interpretací měl vzniknout též chrám v lokalitě Dilberdžin – tato interpretace se odvíjí od podobnosti vyobrazení Dioskúrů na stěně chrámu a na Eukratidových mincích, později ale byla zpochybněna a vznik chrámu

[6] PETER FRANZ MITTAG, "Geschichte und Münzprägung Baktriens von den Seleukiden bis zum Ende der graeco-baktrischen Herrschaft", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, ed. Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013, 116.

[7] WILLIAM WOOTHORPE TARN, *The Greeks in Bactria & India*, Cambridge Library Collection, Cambridge: University Press, 1938, 73.

[8] MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, 62.

[9] Ibid., 105–130.

se klade do podstatně mladší doby. Kromě toho Eukratidés měl vystavět město Eukratideia, jeho umístění však není známé, spekuluje se, že by se mohlo jednat o lokality Aj Chanúm či Dilberdžin. Zdá se, že Eukratidés byl vzdáleně spřízněn se Seleukovci, což by zakládalo jeho panovnickou legitimitu.[10] Po Eukratidově smrti vládlo několik králů z jím založené dynastie, nicméně království se rozpadalo kvůli vnitřním mocenským bojům i tlaku skýtských nomádů. Ve třicátých letech druhého století př. Kr. pak království zaniklo a na jeho místě vznikla Kušánská říše založená etnikem (snad skýtským) známým z čínských pramenů jako Jüe-č'. V Baktrii nadále přetrvávaly některé řecké kulturní prvky (například v umění, architektuře či numizmatice), ale ty neměly již nijak výsadní postavení.

[10] MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, 131.

2. Aj Chanúm

Helénistické město, které dnes nazýváme Aj Chanúm, leží na soutoku řek Kokči a Pjandže,[11] na hranicích Afghánistánu s Tádžikistánem (obr. 4). Jeho původní, řecký název bohužel neznáme – mohlo by se snad jednat o Eukratideu či Alexandrii na Oxu, ale při současném stavu vědění jde o pouhé hypotézy.[12] Lokalita byla zdokumentována až během let 1964-1978, výzkumy prováděla Délégation archéologique française en Afghanistan pod vedením Paula Bernarda.[13] Tyto výzkumy, které pokračují s přestávkami dodnes, odhalily rozsáhlé opevněné město, které z výhodné pozice – ostrohu nad soutokem řek – ovládalo široké okolí; není pochyb o tom, že se jednalo o správní centrum širokého okolí. Je možné (ale nikoli prokázané), že se mohlo v určitém časovém úseku jednat o sídelní město řecko-baktrijských panovníků či hlavní město království.[14] Rachel Mairs se domnívá, že jistě nejde o první sídlo v této lokalitě. Zdá se totiž, že Řekové, kteří přišli na přelomu čtvrtého a třetího století na toto území, využili již existující achajmenovskou infrastrukturu a rozšířili ji, kontinuita osídlení tak může sahat až do doby bronzové.[15] Město jako takové však bylo patrně znovu založeno na počátku třetího století před Kristem: o založení nám bohužel scházejí přesnější informace, ale minimálně některé stavby, totiž chrám s nikami a jedno z mauzoleí, by mohly pocházet už z konce 4. stol. př. Kr. Laurainne Martinez-Sève klade založení města až do období vlády Antiocha I (281–261 př. Kr.).[16] Pokud by měla být některá část města osídlena kontinuálně, byla by to nejspíše horní část a zejména citadela, kde dřív patrně sídlila vojenská posádka. Hlavní achajmenovské sídlo v oblasti, Kohna Qala, totiž leží asi 1,5 km od lokality Aj Chanúm.[17] V každém případě podoba města tak, jak se dochovalo a bylo odkryto francouzskými archeology, pochází z období na sklonku jeho existence, za vlády Eukratidovy.[18]

Město je velice důležité pro výzkum baktrijského osídlení zejména proto, že je to jediné řecké město na východě, které se dochovalo v takřka celém rozsahu bez zásadních

---

[11] Pjandž je zdrojnicí Amudarji, ve starověku patrně název Oxos označoval jak Amudarju, tak Pjandž. Název řeky zní tádžicky Панҷ, rusky Пяндж, v textu budu používat přepis ruské formy názvu.

[12] Michal Mašek se domnívá, že jde o Alexandrii Óxiané, Laurainne Martinez-Sève se naopak domnívá, že jde o Eukratideu a Rachel Mairs je k obojímu skeptická.
RACHEL MAIRS, *The Hellenistic Far East: archaeology, language, and identity in Greek Central Asia*, Oakland: University of California Press, 2016, 104; MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, 47–49; LAURIANNE MARTINEZ-SÈVE, "The spatial organization of Ai Khanoum, a Greek city in Afghanistan", *American Journal of Archaeology* 118, no. 2, (2014): 267.

[13] RACHEL MAIRS, "The founder shrine and the 'foundation' of Ai Khanoum", in *Foundation myths in ancient societies: dialogues and discourses*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015, 107.

[14] MARTINEZ-SÈVE, "The spatial organization of Ai Khanoum, a Greek city in Afghanistan", 267.

[15] MAIRS, "Foundation myths in ancient societies", 107.

[16] MARTINEZ-SÈVE, "The spatial organization of Ai Khanoum, a Greek city in Afghanistan", 267.

[17] Ibid., 270.

[18] Ibid.

přestaveb, takže máme přístup ke komplexní urbánní situaci.[19] Některé části, zejména citadela, byly využívány v malém rozsahu i v následujících dobách s přestávkami až do středověku (na citadele naposledy stálo v průběhu Sovětsko-afghánské války dělostřelecké postavení), velká část města však nebyla dotčena přestavbami.[20] Město patrně zpustlo přibližně mezi lety 145–130 př. Kr. na konci Eukratidovy vlády:[21] to je období konce Řecko-baktrijského království, kdy dochází k náporu nomádů ze severu. Došlo k částečnému zničení města, po kterém však bylo město na krátkou dobu ještě osídleno.[22] Je možné, že v něm žili někteří původní obyvatelé nebo lidé z okolí, ale město ztrácí svůj původní charakter – původní řecké veřejné stavby již obyvatelé neudržovali, nebo je přeměnili na obydlí. Nedlouho poté město zaniklo, což je patrné skrze stopy velkého požáru.[23] Destrukční horizont souvisí s násilným zničením města, jehož trosky skrývaly ostatky zabitých obyvatel.[24]

Město zaujímá výhodnou polohu nad soutokem řek Kokči a Pjandže. Plocha města má tvar téměř pravoúhlého trojúhelníku, kdy přepona je dlouhá více než dva a půl kilometru. Geomorfologicky se plocha dělí na dvě hlavní části, tzv. dolní a horní město, přičemž dolní město se rozkládá na terase na říčním břehu a horní se rozkládá na plochém pahorku, který činí 70 metrů nad dolním městem a 90 metrů nad hladinou řek. Obě dvě části byly obehnány hradbou, v cípu horního města stála opevněná citadela. Na severní straně zpevňoval opevnění val, který vyplňoval prostor mezi řekou a pahorkem horního města – opevnění a přirozená poloha poskytovaly městu dobrou ochranu. Výkopové práce nikdy neodkryly celou plochu města, zaměřily se zejména na veliké monumentální stavby. Je ovšem patrné, že i s přihlédnutím k rozloze města a výstavnosti budov šlo o významné sídlo, které bylo budováno jakožto důležité správní centrum již od počátku. Jiná helénistická města zakládaná v podobné době totiž nepůsobí tak majestátním dojmem. Například Dura Europos, která se v římském období značně rozrostla, byla v půlce druhého století př. Kr. pouze drobnou vojenskou stanicí.[25]

Horní části města byla při výzkumech věnována ve srovnání s dolní částí menší pozornost. V první řadě zde stojí citadela, která je typická i pro další helénistická města v této oblasti, například pro lokalitu Džandavláttepa, kterou zkoumal česko-uzbecký tým.[26] Z citadely Aj Chanúmu pochází korintské sloupové hlavice a patrně též hlavice, které byly sekundárně použity v současné nedaleké čajovně. Na jihozápadním okraji horního města se nachází struktura označovaná jako pódium. Toto pódium stojí na

---

19 MAIRS, *The hellenistic Far East*, 62.

20 Ibid., 60–61.

21 Ibid., 60.

22 Ibid., 91.

23 Ibid.

24 MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, 47.

25 MARTINEZ-SÈVE, "The spatial organization of Ai Khanoum, a Greek city in Afghanistan", 273.

26 LADISLAV STANČO, "Excavations in Sector 20, the so-called 'Citadel'", in *Jandavlattepa: the excavation report for seasons 2002–2006*, Vol. 1, Praha: Karolinum, 2011, 27–93.

nádvoří v nejvyšším bodě horního města, má tvar čtverce o rozměru 16 metrů a je orientováno na východ. Podle rozměrů nepálených cihel spadá do helénistického období, ale není blíže datováno. Mary Boyce a Frantz Grenet, stejně jako Paul Bernard, se domnívají, že jde o zoroastrijské kultovní místo. Boyce a Grenet dokonce tvrdí, že existence takového kultovního místa může dokládat nehelénizovanou podobu zoroastrismu v Řecko-baktrijském království.[27] Horní část města ovšem nebyla rozsáhleji zkoumána, proto máme jen mlhavou představu o okolní zástavbě.

Dolní část města je prozkoumána ve srovnání s horní o poznání lépe, ačkoli ani zde archeologové neprozkoumali celou plochu. V průběhu rusko-afghánské války a po ní se lokalita stala obětí loupení (i ze strany vojáků), takže se nyní podobá měsíční krajině. V dolním městě se nacházejí zejména veřejné budovy a obytné domy. Pro mou práci jsou podstatné zejména budovy s primární náboženskou funkcí, tedy svatyně. V dolním městě se nachází hlavní městský chrám, kterému se říká „chrám s ústupkovými nikami" podle charakteristických stupňovaných prvků na fasádě.[28] Dále zde stojí dvě mauzolea, jedno z nich je podle nápisů *héróon* Kínea, patrně zakladatele města. Poslední chrám, takzvaný „chrám za hradbami" nestojí přímo ve městě, ale jak říká název, až za hradbami. Informace o tomto chrámu jsou pouze neúplné, protože nebyl ještě kompletně publikován. Mezi další veřejné stavby patří budovy, které jsou typické pro řecká města: divadlo, propylaje, zbrojnice a *gymnasion*. Na rozdíl od řeckých obdob těchto staveb je řecko-baktrijská architektura většinou zbudovaná z místního tradičního materiálu – nepálených cihel. Funkčně budovy odpovídají řeckým, forma je naopak spíš místní, obecně je však městská architektura sourodou kombinací řecké i místní architektury. Z obou tradic, řecké i achajmenovské (íránské), se v Aj Chanúmu stává nová, svébytná řecko-baktrijská tradice.

2.1. Chrámy v lokalitě Aj Chanúm

Přesto, že město nese mnoho výrazně řeckých prvků, nesetkáváme se v něm s typicky řeckou monumentální chrámovou architekturou, jak ji známe kupříkladu z řeckých kolonií v Magna Graecia, nutno ovšem podotknout, že Řecko-baktrijské království vzniklo až několik století po jihoitalských chrámech. Oba chrámy se podobají půdorysem i uspořádáním nejvíce chrámům, které známe z Mezopotámie. Michael Shenkar na základě půdorysů rozlišuje v této oblasti dva typy chrámů, a to právě „mezopotámský" a „íránský" typ (obr. 5 a 6),[29] chrámy řeckého typu však vůbec na území Řecko-baktrijského

[27] MARY BOYCE and FRANTZ GRENET, *A history of Zoroastrianism: Zoroastrianism under Macedonian and Roman rule*, vol. 3, Leiden; New York: Brill, 1991, 181–183; PAUL BERNARD, "The Greek colony at Aï Khanum and hellenism in Central Asia", in *Afghanistan: hidden treasures from the National Museum, Kabul*, Washington, D.C: National Geographic, 2008, 93.

[28] Francouzsky „temple à niches indentées".

[29] MICHAEL SHENKAR, "Temple architecture in the Iranian world in the hellenistic period", in *From Pella to Gandhara: hybridisation and identity in the art and architecture of the Hellenistic East*, ed. Anna

království nemáme doloženy. Další sakrální stavba ve městě, Kíneovo *héróon*, vykazuje podobnost s jinými obdobnými stavbami v Řecku či Makedonii, přinejmenším ve své nejstarší stavební fázi.[30] Kíneovo *héróon* není jedinou hrobkou v Aj Chanúm, nicméně je nejlépe zdokumentovaná, včetně publikovaných inskripcí, díky kterým známe jméno zde pochovaného člověka.

2.1.1. Chrám s ústupkovými nikami

Hlavní městský chrám nese jméno podle nik na fasádě (obr. 7), které jsou typické pro mezopotámský typ chrámů. Budova stojí uprostřed dvora přiléhajícího k hlavní cestě, v centru města poblíž mausoleí, mezi městským palácem a *gymnasiem*, což je bezpochyby prominentní umístění v rámci městského plánu. Půdorys ve tvaru čtverce o straně přibližně 20 metrů je rozčleněn na předsíň, samotnou svatyni a dvě boční „kaple", na základě čehož se nabízí srovnání s dalšími chrámy známými v Seleukovské říši.[31] Lokální či mezopotámský styl stavby stojí v opozici vůči typicky řeckým stavbám, které chrám obklopují: *propylajím*, mausoleím i *gymnasiem*. Kontrastní vůči architektonické podobě chrámu je však i charakter předmětů spojených s kultem, který se v chrámu odehrával.

V první řadě zde stála socha božstva v nadživotní velikosti, z níž se v centrální místnosti (svatyni) dochovaly fragmenty nohy a rukou (obr. 8), z nichž jedna svírá tyč (žezlo?). Na rozdíl od chrámu je styl sochy typicky řecký – akrolitycká socha měla kamenné pouze okrajové části jako ruce, nohy a patrně hlavu (nedochovanou), které jsou vytvořeny v řecké, nikoli místní sochařské i ikonografické tradici. Podle rozměrů nohy musela být socha vytvořena v dvoj- až trojnásobku životní velikosti. Je pravděpodobné, že s přihlédnutím k rozměrům sochy i chrámu bylo božstvo zobrazeno vsedě. Identita božstva lze rozklíčovat pouze obtížně, pro interpretace je klíčové zobrazení blesku, které se nachází na sandálu, a obecně řecký charakter sochy: běžně se uvádí, že byla zpodobněním Dia[32] či synkretického božstva Zeus-Mithra nebo Zeus-Ahura Mazda.[33] Identifikace s Ahura Mazdou se nabízí na základě paralely s lokalitou Nemrut Dag v Kommagéné, v místním

---

Kouremenos, Sujatha Chandrasekaran, and Roberto Rossi, (BAR international series 2221), Oxford: Archaeopress, 2011, 130–132.

[30] LISE HANNESTAD, "A comparative stufdy of the cultural dynamics in two cities of the eastern Seleucid Kingdom: Uruk and Ai Khanoum", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, ed. Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013, 108.

[31] RACHEL MAIRS, "The 'Temple with indented niches' at Ai Khanoum: ethnic and civic identity in Hellenistic Bactria", in *Cults, creeds and contests in the post-classical city*, ed. Richard Alston and Onno van Nijf, Leeuven; Paris; Walpole: Peeters, 2013, 93.

[32] LADISLAV STANČO, *Greek gods in the East: hellenistic iconographic schemes in the Central Asia*, 1st edition, Prague: Karolinum, 2012, 202.

[33] MAIRS, "The 'Temple with indented niches' at Ai Khanoum", 94; a HENRI-PAUL FRANCFORT, "Ai Khanoum 'temple à niches indentées' (temple with indented niches) and Takht-i Sangin 'Oxus temple' in historical cultural perspective: a hypothesis about the cults", in *Parthica*, vol. 14, Pisa; Roma: Fabrizio Serra, 2013, 123–124.

kontextu je však známo zobrazení sedícího Dia držícího blesk a hůl z mincí Heliokla I a dalších, které by mohlo odpovídat této soše, přičemž je zde Zeus ztotožněn spíše s Mithrou.[34] Laurianne Martinez-Sève však upozorňuje, že taková identifikace může být do jisté míry zavádějící:

> […] Zeus byl ztotožňován s Mithrou. Nesmíme ovšem zapomínat, že poněvadž Íránci neměli ve zvyku zobrazovat své bohy, běžně přejímali cizí ikonografická schémata, včetně těch řeckých. Zobrazení Dia tak mohlo fungovat jako reprezentace libovolného mužského božstva, jehož povaha se podobala povaze řeckého boha.[35]

Většina vybavení „bočních kaplí" podlehla v poslední fázi chrámu požáru, proto nelze určit, jestli zde probíhal kult dalších božstev. V kaplích byly nalezeny zbytky dřevěného mobiliáře, drobné předměty ze slonoviny a také stříbrná plaketa s vyobrazením Kybelé (obr. 9):[36] žena – Kybelé – jede společně s druhou, okřídlenou postavou – Níké – na voze taženém lvy. V průvodu za nimi jde kněz nesoucí parasol, ubírají se ke stupňovité stavbě (oltáři?), na níž stojí patrně další kněz. Z nebe shlíží na celou scénu solární bytost – Hélios se Sluncem a Měsícem. Paul Bernard zdůrazňuje, že tato plaketa je typickým příkladem hybridního řecko-baktrijského umění: řemeslné zpracování vychází z řecké tradice: mísí se zde řecké a maloasijské prvky – Kybelé na voze taženém lvy a Níké – s prvky východními – typ vozu, bosý kněz s parasolem kráčející za ním i oltář s vysokými stupni charakteristický pro Sýrii a Írán.[37] Tato plaketa nemusí být z původního kontextu, protože původně měla být připevněna na dřevěné desce, z níž byla stržena. Úlomky podobné či snad stejné plakety byly nalezeny též v chrámu Oxu v lokalitě Tacht-i Sangin.[38] Poté, co řecké obyvatelstvo město opustilo, zbylí obyvatelé využívali chrám jako skladiště cenností, je tedy možné, že cennosti zde nalezené nepatřily původně k chrámové výbavě.[39] V chrámu byla též nalezena hlava sochy v lehce podživotní velikosti (obr. 10), která patřila k vnitřní reliéfové výzdobě chrámu. Byla vyrobená ze sádry či hlíny nanesené na dřevěné jádro. Tato technika je technologicky jednodušší a levnější, než sochy z bronzu či mramoru a je řecko-baktrijskými sochaři běžně používaná. Přesto, že je vyrobená z typického lokálního materiálu, stylově patří k řeckému sochařství, stejně jako zlomky veliké sochy.

V *krepidě* chrámu, konkrétně v její zadní části je zapuštěno množství nádob obrácených dnem vzhůru, které sloužily k chtonickým úlitbám (obr. 11). Tyto nádoby,

---

[34] BOYCE AND GRENET, *A history of Zoroastrianism*, 3:169; STANČO, *Greek gods in the East*, 199–211; MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, 231.

[35] MARTINEZ-SÈVE, "The spatial organization of Ai Khanoum, a Greek city in Afghanistan", 274, poznámka 38.

[36] FREDRIK T. HIEBERT and PIERRE CAMBON, Eds, *Afghanistan: hidden treasures from the National Museum, Kabul*, Washington, D.C: National Geographic, 2008, 118.

[37] BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", 118.

[38] MICHAEL SHENKAR, "On the temple of Oxus in Bactria, III (Rewiew article)", *Studia Iranica* 41, (2012): 139; GUNVOR LINDSTRÖM, Aktuální otázky archeologie: Torbulok: in search of the rituals at hellenistic sanctuary in ancient Bactria, přednáška, 7. března 2018.

[39] BOYCE AND GRENET, *A history of Zoroastrianism*, 3:167.

které patří k místní, neřecké keramice, dokonce obsahovaly stopy tekutin.[40] Přesto, že byl chrám několikrát přestavován, místo úliteb s nádobami fungovalo po celou dobu. Zdá se, že na rozdíl od chtonických obětí z Kíneova *héróa* souvisí tyto nádoby s místní středoasijskou kultickou praxí. Podobné zahloubené nádoby nenajdeme ani v Řecku, ani na Blízkém Východě, jsou naopak doložené ve středoasijském prostředí od doby bronzové, mimo jiné v Andronovské kultuře nebo v lokalitách Namazga Depe či Altyn Depe.[41] Francfort se domnívá, že tento typ chtonické oběti je úzce spjat s vodními božstvy, v případě Aj Chanúmu (a podobně pak i v případě Tacht-i Sanginu) s Oxem. S tím úzce souvisí taktéž kanál, který přiváděl vodu přímo do chrámového okrsku.[42] Písemnou zmínku o obětech vodě najdeme u Strabóna, který sice nijak nehovoří o zapuštěných nádobách, nicméně mluví o úlitbách do jámy poblíž vody:

> […] a vodě obětují tak, že přijdou k jezeru, řece nebo prameni, tam vykopou obětní jámu [*βόθρος*][43] a do ní vykonají oběť. Dávají pozor, aby nezkrvavili nedalekou vodu, čímž by ji poskvrnili. Pak pokládají kusy masa na myrtu či vavřín, Mágové se ho dotýkají drobnými větévkami, zpívají a konají úlitbu oleje smíchaného s mlékem a medem, a to nikoli do ohně či vody, ale na dno jámy. Pak ještě dlouho zpívají, držíce svazečky drobných tamaryškových větviček.[44]

Toto Strabónovo vysvětlení také dává jasnější smysl pro přívod vody do chrámového okrsku, kde by přítomnost vody byla přímo spjatá s chtonickými obětmi. S velice podobnou situací se můžeme setkat i v lokalitě Torbulok, kde němečtí archeologové objevili podobný přívod vody a jámu, v níž se nacházela nádoba obrácená dnem vzhůru plná obětin. Budeme-li brát v potaz tuto interpretaci, přívod vede říční vodu tak, jako kdyby přiváděl do chrámového okrsku samotné říční božstvo Oxos.

Ke kultu pak jistě patří i cihlové oltáře umístěné taktéž na *krepidě* chrámu i v prostoru před ním, stejně jako drobnější kamenné podstavce identifikované jako *thymiateria* – vykuřovadla či přenosné oltáříky pro zápalné oběti (obr. 12). Tyto kamenné objekty byly nalezeny v celém městě, jejich největší koncentrace však byla právě v tomto chrámu.[45] Podobná *thymiateria* nalezla při nedávných výzkumech i Gunvor Lindström v lokalitě Torbulok v dnešním Tádžikistánu, což pomohlo také lokalitu spojit se sakrální funkcí.[46] Výsostně řeckým objektem[47] spojeným s kultickou praxí je též *perirrhanterion*, kamenné „umyvadlo" určené k rituální purifikaci (obr. 13), které bylo nalezeno v rámci chrámového

---

[40] MAIRS, "The 'Temple with indented niches' at Ai Khanoum", 95.

[41] BOYCE AND GRENET, *A history of Zoroastrianism*, 3:170; FRANCFORT, "Ai Khanoum Temple à niches indentées and Takht-i Sangin Oxus temple", 116 a 119.

[42] MARTINEZ-SÈVE, "The spatial organization of Ai Khanoum, a Greek city in Afghanistan", 274.

[43] Francfort toto slovo interpretuje jako obětní jámu, v Loebově edici je však přeloženo jako *„trench leading thereto"*, což ale zároveň odpovídá přívodu vody v chrámovém okrsku.

[44] Strab. 15.3.14, překlad autora.

[45] BOYCE AND GRENET, *A history of Zoroastrianism*, 3: 167–169.

[46] GUNVOR LINDSTRÖM, "Torbulok. Tadschikistan. Die Arbeiten der Jahre 2014-2016", *e-Forschungsberichte des DAI* 2017, no. 1, (2017): 177.

[47] WALTER BURKERT, *Greek religion*, 10. vyd., Cambridge: Harvard University Press, 1998, 77–78.

okrsku. Tato nádoba má paralely jak v řeckém prostředí, tak i v dalších baktrijských chrámech. Podobné stálo před chrámem Oxu v Tacht-i Sangin a v posledních letech bylo objeveno též v Torbuloku. Zdá se, že *perirrhanterion* patřilo k běžné výbavě baktrijských chrámů.[48]

Mimo tyto cenné nálezy výkopové práce v chrámu odkryly množství drobných předmětů, mezi které patří slonovinové součásti nábytku či drobné kamenné nádobky (*pixidy*) (obr. 14). Z ikonografického hlediska jsou pak zajímavé drobné (16 cm vysoké) nahé ženské sošky vyrobené z kosti nebo slonoviny (obr. 15). Bernard je pokládá za plodnostní idoly, se zdůrazněným poprsím, břichem a boky – takové zobrazení však není pro Střední Asii typické, ženská postava bývá běžně zobrazena zahalená,[49] ikonografie i provedení sochy je však bezpochyby lokální. Za povšimnutí dále stojí drobná, asi 15 cm dlouhá plaketa v podobě srpku měsíce, který má uprostřed mužský (?) obličej (obr. 16). Nakonec zde byla nalezena také bronzová soška Hérakla (obr. 17), která sice vychází z řecké ikonografie, nicméně její proporce působí těžkopádně a nevyváženě, kvalita zpracování též není příliš vysoká.

Povaha nálezů z chrámového okrsku hlavní městské svatyně je velmi různorodá, v žádném případě se nejedná o čistě řecký nebo čistě lokální charakter kultu. Předně, podoba chrámu zdaleka není řecká, podobá se ale jiným helénistickým východním svatyním. Kultovní socha a reliéfní výzdoba chrámu je naopak charakteristicky řecká, ikonograficky i zpracováním. Na základě rozličných kultických předmětů se zdá, že kultická praxe provozovaná v chrámu byla podobně pestrá. Máme zde předměty typické pro řecké prostředí, jako jsou oltáře před chrámem, kultická socha a výzdoba svatyně či *perirrhanterion*, s lokální tradicí jsou spjaty zase vykuřovadla a prostor pro libace v zadní části chrámu. Boyce a Grenet se domnívají, že „chrám byl očividně místem setkávání a kultu jak místních, tak řeckých kolonistů a úředníků z nedalekého paláce."[50] Mairs k tomu dodává, že tři zmiňované kategorie se patrně do značné míry překrývaly, přičemž je pravděpodobné, že tentýž člověk mohl v rámci městského kultu ctít hlavní božstvo jakožto Dia, a přitom pro svou osobní potřebu konat úlitbu podle středoasijských zvyklostí.[51]

2.1.2. Kíneovo héróon

Budova tzv. Kíneova *héróa* se nachází uprostřed dolního města poblíž Chrámu s ú-stupkovými nikami mezi palácem a *gymnasiem* (obr. 18). Není jedinou hrobkou ve městě, poblíž se nachází další hrobka, třetí hrobka se pak nachází v nekropoli mimo město, dva nápisy v ní nalezené však dosud nebyly publikovány a zbytek nekropole ani nebyl

[48] LINDSTRÖM, "Torbulok 2014-2016", 181.

[49] BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", 115.

[50] BOYCE AND GRENET, *A history of Zoroastrianism*, 3: 169.

[51] MAIRS, "The 'Temple with indented niches' at Ai Khanoum", 97.

prozkoumán.[52] V Kíneově *hérou* se ovšem našly nápisy, které nám jednak pomáhají identifikovat nebožtíka, jednak nám mohou poskytnout širší náhled na identitu obyvatel města.

Stavba, která prošla několika stavebními fázemi, se podobá řeckým či makedonským hrobům, ku příkladu „Hrobky soudu" z makedonské Lefkadie (obr. 19).[53] Budova z nepálených cihel sestává ze tří částí: první je předsíň s dvěma sloupy, za ní následuje pravoúhlá místnost, v níž stál pomník s inskripcí, a pod touto místností, v podzemí, se nachází samotná pohřební komora. Pohřební komora obsahovala čtyři pohřby, přičemž nejvýznamnější z nich byl uložen v kamenném sarkofágu. Otvor v podlaze horní místnosti a kanálek vedoucí do sarkofágu umožňovaly libace z horní místnosti přímo do sarkofágu.[54] Řecký nápis na kamenném kvádru (obr. 20), který se nacházel uvnitř budovy, říká:

Tato moudrá slova známých mužů	Ἀνδρῶν τοι σοφὰ ταῦτα παλαιοτέρων
z minulých časů	ἀνάκει[τα]ι
Jsou vystavena v božské Pýthó	ῥήματα ἀριγνώτων Πυθοῖ ἐν ἠγαθέαι·
Odkud je Klearchos opsal a	ἔνθεν ταῦτ[α] Κλέαρχος ἐπιφραδέως
Zasadil je do Kíneovy svatyně tak	ἀναγράψας
Aby zářila vůkol[55]	εἵσατο τηλαυγῆ Κινέου ἐν τεμένει.[56]

Následuje další text, delfská maxima, kterou výše zmíněný Klearchos přinesl z Delf:[57]

V dětství se dobře chovej	Παίς ὢν κόσμιος γίνου,
V mládí buď pánem sebe sama	ἡβῶν ἐγκρατής,
Ve zralém věku buď spravedlivý	μέσος δίκαιος,
Ve stáří si zachovej jasnou mysl	πρεσβύτης εὔβουλος,
V okamžiku smrti se netrap[58]	τελευτῶν ἄλυπος.[59]

Na základě těchto nápisů je stavba identifikována jako svatyně (*temenos*) Kínea. Jde o výjimečný pohřeb, většina ostatních pohřbů se totiž nachází na nekropoli za hranicemi města. Uvnitř hradeb, poblíž Kíneova *héróa* se nachází ještě podobná, stejně stará hrobka,[60] kterou ale kvůli absenci nápisů nemůžeme blíže určit. K běžné řecké praxi patřilo, že takto

---

[52] RACHEL MAIRS, "Ethnicity and funerary practice in hellenistic Bactria", in *Crossing frontiers: the opportunities and challenges of interdisciplinary approaches to archaeology; proceedings of a conference held at the University of Oxford, 25-26 June 2005*, (Monograph / Oxford University School of Archaeology), Oxford: Oxford University School of Archaeology, 2007, 118.

[53] EVANGELIA KYPRAIOU, *Lefkadia – Ancient Mieza*, trans. David Hardy, Athens: Ministry of Culture Archaeological Receipts Fund, 1997, 24–29. Anglicky „The tomb of the judgement"

[54] MAIRS, "Ethnicity and funerary practice in hellenistic Bactria", 120.

[55] Překlad autora s pomocí doc. Chlupa.

[56] MAIRS, "Foundation myths in ancient societies", 112.

[57] Kámen s nápisem není zachován celý, na zlomcích jsou patrné ještě části jiných nápisů, konkrétně ε[ὐλόγει πάντας,] φιλόσοφ[ος γίνου].

[58] Překlad autora s pomocí doc. Chlupa.

[59] MAIRS, "Foundation myths in ancient societies", 113.

[60] HENRI-PAUL FRANCFORT and JEAN-CLAUDE LIGER, "L'hérôon au caveau de pierre", *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient* 63, no. 1, (1976): 25–39.

významné místo hrobu bylo vyhrazeno zakladateli města, kterému náležel též hérójský kult.[61] Hrobka navíc spadá do úplných počátků existence města, patrně ještě do seleukovského období, vše tedy nasvědčuje tomu, že by se i v tomto případě mohlo jednat o hrobku a zároveň posvátný okrsek heroizovaného zakladatele (případně jednoho ze zakladatelů) města. Nabízela by se i otázka, zda by se nemohlo jednat dokonce o královský hrob, ale vzhledem k tomu, že seleukovští panovníci byli pohřbeni jinde, pravděpodobný je zde právě výklad o zakladateli.[62] Rachel Mairs též tvrdí, že jméno Kíneás je doložené v severním Řecku,[63] mohlo by se tak jednat o důležitého člena řecko-makedonského vojska, který byl pověřen založením města. Nápis i zařízení k úlitbám uvnitř budovy navíc naznačují, že v budově se odehrával hérójský kult spojený s libací.

Ve srovnání s městskými chrámy, které vycházejí z mezopotámské tradice, je Kíneova svatyně typicky řecká: kult héróa zakladatele, podobnost s řecko-makedonskými hrobkami, umístění ve středu města, a především řecký nápis. Všecky tyto prvky vyjadřují řeckou identitu. Mairs klade důraz na spojení s Delfami.[64] Ty nápis výslovně nezmiňuje, je však zřejmé, že jistý Klearchos přenesl nápis odtud. Delfy jsou v rámci kolonizace význačné tím, že zde osadníci získávali věštbu pro založení kolonie, toto však nápis nezmiňuje. Protože Klearchos měl z Delf přenést nápis, který nemá charakter věštby, vyjadřuje se zde spíš silná řecká identita formulovaná napojením na panhelénskou svatyni v samém srdci „starého" Řecka, jako by Klearchos donesl do Aj Chanúm kus staré vlasti, z níž vyrůstá nové, řecké město.

Jméno Klearchos je samo o sobě předmětem debaty, protože je možné, že by se mohlo jednat o řeckého filosofa, Aristotelova žáka Klearcha ze Soloi. Ten se zabýval zeměmi na východě a měl snad i na východ cestovat.

2.1.3. „Héróon s kamennou hrobkou"

Poblíž Kíneova *héróa* se nachází velice podobná stavba, kterou francouzští archeologové nazvali „L'hérôon au caveau de pierre".[65] Na rozdíl od výše popsané budovy se zde nenachází žádný nápis (ani zařízení pro libace), proto ačkoli mohla být vzhledem k umístění ve městě podobně významná jako výše zmíněná, nemůžeme to s jistotou tvrdit. Podzemní hrobka, která neunikla důkladnému plenění, obsahuje pohřeb několika jedinců různého věku, nejstarší z pohřbů opět spadá do počátečních fází města, ale je patrně o málo mladší než Kíneovo *héróon*. Na místě této budovy se pohřbívalo po zániku města i v muslimské éře, kdy už z hrobky zůstal jen hliněný pahorek, zdá se tedy, že posvátný charakter místa přetrval i po zničení samotného města. Podobně jako u Kíneova *héróa* má toto řecký charakter, zde manifestovaný i architektonicky – iónskou sloupovou hlavicí.

---

[61] Tématu zakladatelských kultů věnuje celou knihu IRAD MALKIN, *Religion and colonization in ancient Greece*, (Studies in Greek and Roman Religion, vol. 3), , Boston: Brill, 1987.

[62] FRANCFORT AND LIGER, "II. Fouilles d'Aï Khanoum (Afghanistan)", 35.

[63] MAIRS, "Ethnicity and funerary practice in hellenistic Bactria", 120.

[64] MAIRS, "Foundation myths in ancient societies", 113–116.

[65] FRANCFORT AND LIGER, "II. Fouilles d'Aï Khanoum (Afghanistan)", 25.

2.1.4. Chrám za hradbami

Na rozdíl od chrámu s ústupkovými nikami nebyla budova za městskými hradbami blíže publikována.[66] Oba chrámy jsou si podobné, spadají do mezopotámského architektonického typu chrámů. Chrám se ve své první stavební fázi podobá chrámu s ústupkovými nikami, ve druhé fázi má složitější půdorys s více místnostmi, ale podobně jako v případě prvního chrámu jeho fasádu člení niky. Stavitelé použili při budování nepálené cihly typické pro místní architekturu. Je možné, že svým charakterem i funkcí byly oba chrámy podobné, ale protože nám schází podrobnější informace, nemůžeme o chrámu říci nic podrobnějšího.

2.2. Veřejné budovy

Hlavním bodem zájmu této práce by měla být povaha řeckého náboženství přeneseného do nového kulturního prostředí Baktrie. Pro její uchopení je však zapotřebí brát v potaz identitu obyvatel Řecko-baktrijského království, která zahrnovala i další aspekty. Podobně jako v dalších východních helénistických městech, i zde jsou v centru města koncentrovány důležité budovy: *gymnasion*, divadlo a palác (obr. 21). Divadlo i *gymnasion* patří, na rozdíl od řeckých monumentálních chrámů, k základní architektonické výbavě helénistických měst. S podobnou situací se můžeme setkat i v dalších seleukovských městech, Babylónu a Seleukii na Tigridu – chrámy a kult jsou místní, zatímco řecký charakter města je formulován prostřednictvím divadla a *gymnasia*. Divadlo v Aj Chanúmu je jediným řeckým divadlem na východ od Babylónu,[67] Aj Chanúm tedy zřejmě fungoval jako řecké centrum par excellence. Architektonická forma divadla je řecká, ačkoli stavitelé i zde využili místního materiálu, totiž cihel. Ve městě se nacházela fontána, která má také řeckou formu: její kamenný chrlič má tvar řeckého maskarónu.

Podobným nositelem řecké identity je i *gymnasion*. Cvičiště bývalo běžnou součástí řeckých měst, stejně tomu bylo i v Aj Chanúmu. Budova o rozměrech takřka 100x100 metrů se rozkládá v samém centru města poblíž mausoleí, chrámu a paláce. Patrony řeckých *gymnasií* bývali Hermés a Héraklés, jejichž sochy patřily běžně k jejich výzdobě. Nejinak tomu bylo i v Aj Chanúmu: bratři Triballos a Stratón věnovali do *exedry* hermovku (obr. 22) s následujícím nápisem:

> Triballos
> A Stratón
> Synové Stratóna
> Hermovi [a] Héraklovi[68]

Portrét na hermovce je interpretován různě, ať už jako portrét filozofa,[69] či jako portrét otce donátorů, *gymnasiarcha* Stratóna staršího.[70] Ať už však hermovka reprezentuje

---

[66] PAUL BERNARD, "Fouilles de Aï-Khanoum (Afghanistan), campagnes de 1972 et 1973", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 118, no. 118, (1974): 287–289.

[67] MAIRS, "The 'Temple with indented niches' at Ai Khanoum", 103.

[68] MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, 340.

[69] Ibid., Barevná příloha 4.

[70] BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", 126.

kohokoli, její umístění do exedry dokládá fakt, že alespoň část obyvatel města (a dalo by se předpokládat, že to byla řecká elita) mohla prostřednictvím využívání *gymnasia* manifestovat svou řeckou identitu. V samotném Řecku byla totiž kultura těla považována za charakteristický rys řecké kultury. Na tomto místě bych rád upozornil na skutečnost, že na rozdíl od chrámů si *gymnasion* (a stejně tak i divadlo) uchovává čistě řeckou podobu – z architektonického hlediska jsou zde využity dórské sloupy, hermovka vychází z řecké sochařské tradice a věnování Hermovi a Héraklovi nechali napsat nositelé řeckých jmen.

Právě jména jsou důležitým ukazatelem sebeidentifikace jejich nositelů. Mairs shromáždila seznam vlastních řeckých jmen, která se v Baktrii dochovala, v příznačně nazvaném článku *„Heroes and philosophers?“*, přičemž se snažila na základě frekvenční analýzy odhalit geografický původ jmen.[71] Bylo by lákavé, kdybychom mohli určit, odkud pocházeli osadníci Baktrie, ale frekvenční analýza ukazuje, že řecká jména lze lokálně přiřadit jen velmi přibližně. Zdá se nicméně, že jména jsou typická spíše pro severní Řecko či Makedonii, jméno Triballos zase odkazuje k thráckému kmeni. Za zajímavější fakt ale považuji, že se mezi řecko-baktrijským obyvatelstvem objevují jména řeckých filosofů (Platón) či mýtických postav.

Samozřejmě, že ne všechna jména doložená v Baktrii jsou řeckého původu. Na rozdíl od těch řeckých však jsou nejsou takto systematicky publikovány. Městský palác, obrovský komplex uprostřed města, fungoval patrně i jako správní centrum celé oblasti, proto k němu patří například i archiv a knihovna. Právě odtud pochází například záznamy o množství oleje zachované na ostrakách, přičemž jejich součástí jsou i jména zodpovědných úředníků. Většina z nich jsou jména řeckého původu, některá jsou však místní:

> Od Zenóna,
> Spočítáno
> Oxeboakem a Oxybazem 500 drachem,
> Zapečetěno Oxeboakem[72]

Na jiném střepu se můžeme podobně dočíst:

> Od Kosma
> Ve stříbře dobré kvality, které
> Bylo přezkoušeno Níkér[atem]
> Pečetěno Níkératem osobně[73]

Z takových nápisů je patrné, že jako státní úředníci pracovali lidé s řeckým stejně jako íránským jménem. Samotné nápisy jsou často v řečtině, vedle ní se však používala

---

[71] RACHEL MAIRS, “Heroes and philosophers? Greek personal names and their bearers in hellenistic Bactria”, in *The Silk Road: interwoven history: long-distance trade, culture, and society*, ed. James P. Ito-Adler and Mariko N. Walter, vol. 1, Cambridge: Cambridge Institutes Press, 2015, 71–100.

[72] MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, 340.

[73] Ibid.

i aramejština, úřední jazyk achajmenovské říše, a taktéž baktrijština.[74] Pro dataci dokumentů se běžně používal systém běžný v achajmenovské říši, podle vlády panovníka, spíše než řecké počítání podle Olympiady. Alexandrova vláda tak plynule navazuje na achajmenovskou a úřední dokumenty jej staví do nepřetržité řady panovníků, jako kdyby byl „posledním achajmenovcem".[75] Je bezesporu důležité zmínit, že tak jako nenajdeme zlom mezi achajmenovci a Alexandrem, stejně tak není archeologicky zachytitelný výrazný zlom, který by odpovídal politické změně.[76] Zdá se, že docházelo spíše k plynulému přechodu, přičemž náhlý zlom konstruují spíš řečtí literární autoři. Alexandrova panovnická legitimita pak také může plynule navazovat na legitimitu achajmenovských vládců a od Alexandra dále přechází bez přerušení na Seleukovce a od nich i na krále Řecko-baktrijského království.

Cenným nálezem z paláce je bezpochyby též tzv. „filosofický papyrus" (obr. 23). Navzdory názvu se nejedná o papyrus, ale otisk inkoustu, kterým byl papyrus popsán, do hlíny. Samotný papyrus se v nepříznivém prostředí rozložil, ale otisknutý inkoust zůstal alespoň částečně čitelný. Z úryvků se zdá, že jde o filosofický, nejspíše aristotelský spis.[77]

---

[74] RACHEL MAIRS, "New discoveries of documentary texts from Bactria: political and cultural change, administrative continuity", in *Proceedings of the 27th International Congress of Papyrology*, ed. T. Derda, A. Lajtar, and J. Urbanik, vol. 28, Journal of Juristic Papyrology, Warsaw: University of Warsaw, 2016, 2038.

[75] MAIRS, *The hellenistic Far East*, 43.

[76] MAIRS, "New discoveries of documentary texts from Bactria", 2043.

[77] PAUL BERNARD, "Campagne de fouilles 1976-1977 à Aï Khanoum (Afghanistan)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 122, no. 2, (1978): 456–458.

2.3. Obyvatelé města Aj Chanúmu

V Alexandrovském vojsku přicestovalo do Baktrie velké množství Řeků, kteří přinesli do této končiny ve velkém helénistickou kulturu. Nebyli jistě první Řekové, kteří by se kdy dostali do Baktrie: Mohli zde působit řečtí žoldáci nebo řemeslníci, navíc Xerxés přesídlil do Baktrie některé obyvatele iónských měst z maloasijského pobřeží poté, co porazil iónské povstání v roce 494 př. Kr.[78] Curtius Rufus zmiňuje konkrétně mílétský kněžský rod Branchovců:

> Když [Alexandr] pronásledoval Bessa, přišli do malého městečka. Sídlili v něm Branchovci: na Xerxův příkaz, když se vracel z Řecka, přesídlili z Mílétu a usadili se na tomto místě, protože znesvětili chrám zvaný Didymeion, aby se Xerxovi zavděčili.[79]

Toto město Branchovců Alexandr dle Curtia Rufa nemilosrdně vypálil a obyvatele pobil, ačkoli i po několika generacích si uchovávali řecké zvyky a jazyk, byť „degenerovaný“,[80] a byli stále považováni za Řeky. Zda Curtius Rufus popisuje skutečnou událost není zcela jisté,[81] ale je docela dobře možné, že vojáci mohli v Baktrii narazit na obyvatele řeckého původu. Původ Alexandrových vojáků byl jistě rozličný: zde máme zmínku o vojácích z Mílétu, Polybios zase uvádí, že král Euthydémos I pocházel z Mágnésie stejně jako Téleas, vyjednavač Antiocha III.[82] Jméno zakladatele města Kínea je patrně tessalského původu, jméno Triballos zase thráckého. Samotní vojáci tedy jistě pocházeli různých koutů světa, všichni se ale považovali za Řeky. Přesto, že Alexandrovo vojsko bylo jistě obrovské,[83] nepostačovalo v žádném případě k tomu, aby Řekové svým počtem převážili nad domácím obyvatelstvem v místech od Středozemního moře až po Indický subkontinent. Stejně tak jistě nedocházelo k plošnému masakrování původních obyvatel, jaké zřejmě proběhlo během mongolského vpádu ve vrcholném středověku.[84] Alexandrovi vojáci se tedy usazovali po boku místního obyvatelstva, ať už do stávajících sídel, či do nově zakládaných. Zdá se však krajně nepravděpodobné, že by s vojem mohlo táhnout z Řecka též odpovídající počet žen, aby Řekové mohli vytvořit endogamní vládnoucí třídu, která by byla čistě řecká.

---

[78] STANLEY M. BURSTEIN, “Whence the women?: the origin of the Bactrian Greeks,” *Ancient West & East* 11, (2012): 97.

[79] Curt. 7.5.28 (překlad autora).

[80] Mores patrii nondum exoleverant, sed iam bilingues erant paulatim a domestico externo sermone degeneres.

[81] H. W. PARKE, “The massacre of the Branchidae”, *The Journal of Hellenic Studies* 105, (1985): 59–68. Je zřejmé, že množství autorů považovalo zmínku o masakru za naprosto smyšlenou, protože odporovala pozitivnímu obrazu Alexandra jakožto zosobnění ctností. Na druhou stranu ale mohla být tato epizoda do textu zařazena přesně z opačných důvodů.

[82] Plb. 11.34.6-14

[83] Počet vojáků usídlených v Baktrii je odhadován na 20 000 osob. BURSTEIN, “Whence the women?: the origin of the Bactrian Greeks”, 98.

[84] Na středoasijských lokalitách je patrný hiát v osídlení, který spadá právě do období mongolského tažení.

> Mezi Alexandrovými vojáky byli někteří, kteří se oženili krátce před výpravou. Uznal, že nesmí zapomínat na tuto okolnost, a proto je odeslal z Kárie, aby strávili zimní dobu spolu se svými manželkami v Makedonii.[85]

Druhá generace Řeko-baktrijců tak měla z valné většiny smíšený původ, protože si vojáci museli hledat manželky mezi místním obyvatelstvem. Jak píše Arriános, Alexandr sám byl příznivě nakloněn míšení:

> […] V Súsách také vystrojil svatby nejen sobě, nýbrž i svým přátelům. Sám si vzal za manželku nejstarší z Dáreiových dcer Barsinu a kromě ní, podle zprávy Aristobúlovy, také nejmladší dceru Óchovu Parysatidu. Předtím se už stala jeho chotí Rhóxana, dcera Baktra Oxyarta. […] Nařídil také pořídit jmenný seznam všech ostatních Makedoňanů, kteří se oženili s asijskými ženami; bylo jich přes deset tisíc.
> […] Přišli k němu také satrapové z nově založených města z ostatní dobyté země a přivedli s sebou asi třicet tisíc dospívajících hochů, všechny stejného věku. Alexandr je nazval „potomci". Byli vyzbrojeni makedonskými zbraněmi a vycvičeni v makedonském způsobu boje. Jejich příchod prý Makedoňany roztrpčil, neboť viděli, že všechna Alexandrova snaha směřuje k tomu, aby už nadále nebyl tolik závislý na Makedoňanech jako dosud.[86]

Řecko-baktrijské království jako takové se pak odtrhlo od Seleukovské říše asi 60 let po Alexandrově smrti, což znamená, že jeho obyvatelstvo mohlo být už třetí generací Řeků a Makedonců zde usídlených, kteří však pocházeli ze smíšených manželství. Toto bezpochyby platí též pro Aj Chanúm. Otázkou je, zda však ženy, jež si vojáci brali za manželky, byly místní, Baktřanky z okolí Aj Chanúmu, nebo ženy zajaté v průběhu celého tažení. V každém případě je zřejmé, že obyvatelé Aj Chanúmu byli smíšeného původu. O to urputněji se však prezentovali jako Řekové. Už Antiochos I Sótér, syn Seleuka I Níkátora a Apamy, byl po matce baktrijského původu. Nebránilo mu to ovšem nijak v tom, aby se považoval za řeckého panovníka, nástupce Alexandrova. Je bezpochyby také možné, že i v době Řecko-baktrijského království přicházeli do Aj Chanúmu noví osadníci z Řecka: takto přicestoval Klearchos (ze Soloi), aby do hrobky zakladatele města umístil mudroslovný nápis přivezený z Delf. Tímto ustanovil spojnici mezi samým středem helénistického světa, *omfalem*, a jeho nejzazší výspou, Kíneovým mausoleem.

Přesto, že původ obyvatel města nebyl pouze řecký, ve městě je všude patrný důraz právě na řeckou identitu jeho obyvatel. Holt se dokonce domnívá,[87] že město bylo etnicky segregované tak, že dolní část obývali „Řekové", čili potomci řeckých vojáků, horní část potom původní místní obyvatelé.[88] Ačkoli je Aj Chanúm charakteristický spojením řeckých

---

[85] Arr. An. 1.24.1

[86] Arr. An. 7.4-6

[87] HOLT, *Thundering Zeus*, 44.

[88] Řecká přítomnost ve Střední Asii je očividně silně zakotvená i v povědomí současných obyvatel. V jižním Uzbekistánu jsme měli možnost narazit na vesnici Makedon i na most Alexandra Velikého (ve skutečnosti most nesl název po místním vládci žijícím v 17. století jménem Iskandar, který byl posléze ztotožněn právě s antickým dobyvatelem). Z komunikace s místními vyplynulo, že když se v řídkých případech narodí světlovlasé modrooké děti, taktéž se jim říká Makedonci a soudí se, že

i místních prvků, Řecko-baktrijské království, a tedy i toto město, se prezentují jako řecké. Když Strabón píše o vzniku království, zdůrazňuje jeho řecký charakter tím, že mluví o Řecích, kteří vyvolali vzpouru v Baktrii.[89] Takováto proklamovaná identita však neznamená, že obyvatelé města byli Řeky ve stejném slova smyslu, jako jimi byli třeba Athéňané. Množství materiálu naznačuje, že původní achajmenovsko-íránský substrát byl stále živý, identita obyvatel tak byla zřejmě spíše situační. Navíc množství řeckého materiálu, který se ve městě zachoval, souvisí zejména s městskou elitou a ukazuje spíše na oficiální ideologii než na monolitní etnickou identitu. Právě otázkou identity se budu blíže zabývat v kapitole 8. Zdá se však, že deklarovaná řeckost obyvatel zdaleka neodráží celkový obraz společnosti, která by z etického pohledu byla výraznou směsicí různých prvků. Dobrým příkladem této skutečnosti jsou právě velmi neřecké chrámy ve městě, v nichž můžeme pozorovat širokou škálu rituálních praktik, které ovšem koexistují vedle sebe a rozhodně netvoří opozici řecké versus barbarské (tj. místní, íránské).

mají v rodokmenu Alexandrovy vojáky. Místní také vyprávějí pověsti o tom, že Makedonci odněkud uloupili poklad, chtěli znásilnit dívky atd. Tyto události však zařazují do doby „před tisícem nebo dvěma tisíci let“ a někdy je směšují se zázračnými imámy.

[89] Strab. 11.11.1

3. Chrám Oxu

Na soutoku řek Vachš a Pjandž v dnešním Tádžikistánu se na říční terase rozkládá opevněná citadela, uprostřed které se nachází veliký chrám (obr. 24), který půdorysem odpovídá tzv. íránskému typu, v sedmdesátých letech minulého století jej zkoumala sovětská expedice pod vedením Igora Rubenoviče Pičikjana a Borise Anatol'jeviče Litvinského a výzkumy pak pokračovaly i v devadesátých letech. Okolí chrámu je též předpokládané místo nálezu slavného pokladu Oxu, který byl objeven za nejasných okolností na sklonku devatenáctého století.

Chrám je osově souměrná budova s průčelím širokým padesát metrů (obr. 25). Uprostřed je hlavní hala podepřená čtyřmi sloupy, vstup do ní je tvořen *ajvánem* s dvěma řadami sloupů po čtyřech. Dvě křídla budovy obsahovaly vrstvy popela,[90] za hlavní halou se pak do pravého úhlu lámaly dvě chodby. Toto architektonické uspořádání vychází z původní achajmenovské tradice, Schenkar vypočítává četné paralely v achajmenovské i kušánské architektuře.[91] Podobně jako v případě Aj Chanúmu, i zde jsou přítomné i řecké prvky, konkrétně opět *perirrhanterion*[92] a oltáře řeckého typu (obr. 26 a 27), přičemž v jejich okolí se nacházelo množství ovčích nebo kozích kostí.[93] Doba vzniku chrámu se klade do seleukovského období, ale dále byl chrám využíván s přestávkou období zániku Řecko-baktrijského království (patrně souvisejícího s nomádskými útoky) až do 3. století.[94] Chrám však i přes turbulentní změny sám o sobě zkáze zřejmě unikl.[95]

Chrám v průběhu výzkumů vydal veliké množství předmětů rozličné povahy, které souvisely s kultem. S množstvím předmětů a nálezů se pak pojí i různorodé interpretace. Křídla budovy se stopami ohně a poloha ve středoasijském prostoru svádí k myšlence, že by se mohlo jednat o zoroastrijský chrám ohně: v křídlech stavby by se udržoval věčný oheň, který by byl vynášen ven na venkovní oltáře. Jakékoli další doklady zoroastrijského kultu ovšem spadají až do kušánské doby a Paul Bernard se na základě stratigrafie a mincovních nálezů domnívá, že i situace v Tacht-i Sanginu spadá do tohoto pozdějšího

---

90 BORIS ANATOL'JEVIČ LITVINSKIJ and IGOR R. PIČIKJAN, *Ellinističeskij Chram Oksa v Baktrii: Tom. I Raskopki, Architektura Religioznaja Žizň*, Moskva: Vostočnaja literatura RAN, 2000, 98.

91 SHENKAR, "Temple architecture in the Iranian world", 122.

92 ANJELINA DRUŽININA and GUNVOR LINDSTRÖM, "Kultgefäße im Oxos-Tempel - zur Frage der Kultkontinuität im unruhigen 2. Jh. v. Chr.", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, ed. Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013, 177–179.

93 LITVINSKIJ AND PIČIKJAN, *Ellinističeskij Chram Oksa v Baktrii*, 169–175.

94 GUNVOR LINDSTRÖM, "Votivdeponierungen im Oxos-Tempel (Baktrien) – Tradierung griechischer Kultpraxis?", in *Rituelle Deponierungen in Heiligtümern der Hellenistisch-Römischen Welt*, Band 10, Mainzer Archäologische Schriften, Mainz: Generaldirektion Kulturelles Erbe, 2013, 97; GUNVOR LINDSTRÖM, "Der Oxos Tempel. Räumliche Aspekte und Kultkontinuität im Spiegel der Votivpraxis", in *Raum, Gabe und Erinnerung: Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaten*, (Berlin Studies of the ancient World 38), Berlin: Topoi, 2016, 305.

95 DRUŽININA AND LINDSTRÖM, "Kultgefäße", 171.

období, a celkově zamítá tuto interpretaci.[96] Proti zoroastrijskému ritu též svědčí množství zvířecích kostí, které poukazují spíše na řeckou oběť než na zoroastrijský kult ohně.[97] Bernard se domnívá, že mnohem spíše chrám souvisel s kultem říčního božstva (kult říčních božstev byl totiž v Baktrii a Sogdiáně častý), tedy Oxu jako takového, po němž bývá chrám nazýván „chrám Oxu".[98] Henri-Paul Francfort se sice domnívá, že ve skutečnosti hlavním božstvem uctívaným v Baktrii byla spíše Kybelé (Oxos s ní ztotožňuje), ale jeho argumentaci považuji za příliš divokou a nepodloženou.[99] Důležitým nálezem, o nějž se pak Bernardova teorie opírá, je votivní dar Oxu: na kamenném soklu stojí bronzová soška satyra s flétnou (obr. 28), přičemž na soklu je vytesaný nápis:

ΕΥΧΗΝ	Votivní dar
ΑΝΕΘΗΚΕΝ	Umístil
ΑΤΡΟϹϽΚΗϹ	Atrosókés
ΟΞϹϽΙ[100]	Oxu[101]

Zobrazení satyra jakožto reprezentace říčního božstva sice není typická pro zobrazování Oxu, nicméně má paralely v maloasijské tradici, konkrétně u řeky Meandros.[102] Tento votivní dar vykazuje rysy typické pro celý chrám i pro další baktrijské lokality, a to smísení řecké a místní tradice: jména darujícího i obdarovaného jsou Íránská, ale provedení i jazyk nápisu jsou řecké. V případě chrámu se jedná o budovu vystavěnou až v helénistické době, která ovšem, podobně jako u chrámů v Aj Chanúmu, je vystavěna podle íránské architektonické tradice, ovšem s řeckými prvky. V první řadě sloupy nesou iónské hlavice, naopak zdivo je charakteristicky středoasijské, z nepálených cihel. Oltáře před oběma křídly budovy také vykazují znaky řecké kamenické práce. Pokud by chrám měl obsahovat kultovní sochu podobně jako chrám s ústupkovými nikami, ta by stála v zadní části hlavní haly. Výzkumy zde sice odhalily kamennou strukturu, ale není nijak zřejmé, zda by mohla být podstavcem pro sochu.[103]

Zajímavým souborem nálezů z chrámu, kterými se zabývá Gunvor Lindström, jsou zbytky votivních darů rozmístěných v jamách (*bothroi*) i v samotném chrámu. Votivní předměty jsou velmi často řeckého charakteru, ať už jde o sošky, zbraně či užitkové předměty,[104] nejstarší z darů byly uloženy v chodbách za hlavní halou, další pak v jamách v chrámě i mimo něj. Velká koncentrace objektů spočívala v hluboké jámě na nádvoří chrámu. Tato jáma zřejmě (podle úlomků forem) sloužila k odlévání bronzu, sekundárně

96 PAUL BERNARD, "Le temple du dieu Oxus à Takht-i Sangin en Bactriane: temple du feu ou pas?", *Studia Iranica* 23, (1994): 87.

97 LINDSTRÖM, "Votivdeponierungen", 111.

98 BERNARD, "Le temple du dieu Oxus à Takht-i Sangin en Bactriane: temple du feu ou pas?", 97–98.

99 FRANCFORT, "Ai Khanoum Temple à niches indentées and Takht-i Sangin Oxus temple", 126–131.

100 Přepis podle fotografie nálezu, publikováno LITVINSKIJ AND PIČIKJAN, *Ellinističeskij Chram Oksa v Baktrii*, 305. Písmena *omega* a *sigma* se tvarem odlišují od běžného úzu.

101 Překlad autora.

102 FRANCFORT, "Ai Khanoum Temple à niches indentées and Takht-i Sangin Oxus temple", 121.

103 LINDSTRÖM, "Votivdeponierungen", 100.

104 LINDSTRÖM, "Votivdeponierungen", 101.

v ní byly naházeny rozličné předměty.[105] Mezi úlomky forem se podařilo nalézt i takové, které sloužily k odlévání votivních nádob, a dochovaly se i s votivními inskripcemi v řečtině (opět dary Oxu) (obr. 29), nicméně tvar nádob vychází z čínské či nomádské tradice.[106] Lindström a Družinina soudí, že bylo běžné, že se jednak votivní dary zhotovovaly přímo na místě a zároveň se recyklovaly staré či zničené dary, protože nebylo možné votivní dary vynášet ze svatyně, podobně jako v Řecku.[107] Mezi další zajímavá votiva patří štukové hlavy soch, přičemž některé patří k řecké sochařské tradici (obr. 30 a 31), jiné zase k místní, za povšimnutí stojí též části fléten nalezené uvnitř chrámu (obr. 32).

Tento chrám vykazuje velice podobné tendence jako další baktrijské chrámy: architektonicky sice spadá do lokálního typu, využívá ale některé řecké architektonické prvky. Pozůstatky kultu (zejména votivní objekty) jsou směsí řeckých, místních a někdy i nomádských prvků: [108] nápisy jsou provedeny v řečtině, nicméně božstvo, jemuž jsou předměty věnovány, je místní, dárci pak nesou místní i řecká jména. Tím se tedy chrám Oxu podobá chrámům v Aj Chanúmu.

[105] DRUŽININA AND LINDSTRÖM, "Kultgefäße", 174.

[106] NIKOLAUS BOROFFKA and JIANJUN MEI, "Technologietransfer in Mittelasien-chinesische, griechische und skytho-sakische Interaktion in der Gusstechnik", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, ed. Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013, 143–169; ASKOLD I. IVANČIK, "Neue griechische Inschriften aus Tacht-i Sangin und das Problem der Entstehung der baktrischen Schriftlichkeit", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, ed. Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013, 125–42.

[107] DRUŽININA AND LINDSTRÖM, "Kultgefäße", 183.

[108] LINDSTRÖM, "Der Oxos Tempel. Räumliche Aspekte und Kultkontinuität im Spiegel der Votivpraxis", 288.

4. Dilberdžin

Archeologická lokalita pojmenovaná podle nedaleké vesnice se nachází v severním Afghánistánu poblíž města Mazár-e Šaríf. Ohrazené sídlo s vyvýšenou centrální kruhovou citadelou zkoumala v 70. letech ruská archeologická expedice. Pro účely této práce je zajímavý zejména objekt v severovýchodním rohu lokality, takzvaný chrám Dioskúrů. Tato stavba má podobný půdorys jako chrám Oxu (obr. 5 a 33), jedná se tedy o tzv. íránský typ chrámové architektury. V chrámu se dochovalo množství nástěnných maleb, chrám pak nese název podle malby v průčelí, na níž jsou zobrazeni dva nazí mladíci s koňmi identifikovaní jako Dioskúrové (obr.34). Kruglikova, která vedla výzkumy chrámu, chronologicky zařadila první fáze stavby do Eukratidovy doby, tedy na konec existence Řecko-baktrijského království, právě na základě této malby.[109] Bezpochyby se nabízela lákavá paralela mezi vyobrazením Dioskúrů na stěně chrámu a na Eukratidových mincích (obr 35).[110] Později však badatelé přišli s revizí chronologie a s návrhem posunout dataci chrámu o několik století později do kušánské éry. Velká potíž s takovou revizí však spočívá v tom, že Afghánské národní muzeum, kde byly nálezy z této lokality včetně nástěnných maleb uloženy, zasáhla raketa a jsou tedy patrně nenávratně zničeny. Scéna je ovšem fotograficky zdokumentována. Lo Muzio na původní interpretaci namítá, že vychází právě ze zobrazení Dioskúrů na Eukratidových mincích. Ikonograficky jde však o zcela odlišný typ, ten z chrámu odpovídá právě ikonografickému typu o mnoho let mladšímu (obr. 36).[111] Navíc chronologie odvozená od Eukratidových mincí nalezených na místě je problematická přinejmenším ze dvou důvodů: mince nebyly nalezeny in situ a navíc tyto mince byly v oběhu dlouho po Eukratidově smrti.[112] Lo Muzio nezpochybňuje pouze dataci prvních fází chrámu, ale celkově chronologii posouvá do pozdějšího období. Podobně se k problematice staví i Tom Fitzsimmons: zpochybňuje validitu výkopových zpráv, které Krugliková publikovala, zejména kvůli mnohým chybám a nesrovnalostem, kterým věnuje značnou část svého článku. Posouvá pak podobně jako Lo Muzio dataci až do 5.–8. stol., přičemž se opírá o ikonografický rozbor i o analýzu stavební technologie, která je typická právě pro toto pozdější období.[113] Dioskúrové tak sice mohou stále zůstat Dioskúry, ale podobají se spíše římským předlohám.[114]

---

[109] IRINA TIMOFEJEVNA KRUGLIKOVA, *Dil'berdžin: chram Dioskurov*, Materialy Sovetsko-Afganskoj archeologičeskoj ekspedicii, Moskva: Nauka, 1986, 7 a 106.

[110] CIRO LO MUZIO, "The Dioscuri at Dilberjin (Northern Afghanistan): reviewing their chronology and significance", *Studia Iranica* 28, no. 1, (1999): 43.

[111] Ibid., 50.

[112] Ibid., 45.

[113] TOM FITZSIMMONS, "Chronological problems at the Temple of the Dioscuri, Dil'berdžin Tepe (North Afghanistan)", *East and West* 46, no. 3/4, (1996): 271–298.

[114] LO MUZIO, "The Dioscuri at Dilberjin (Northern Afghanistan)", 45.

Ačkoli ve svých článcích uvádějí Rapin i Shenkar dilberdžinský chrám Dioskúrů podle Kruglikové mezi baktrijskými svatyněmi helénistického období,[115] přesvědčivěji na mě působí spíše argumenty pro pozdější dataci. Pro potřeby této práce se tedy nebudu chrámem Dioskúrů blíže zabývat.

[115] SHENKAR, "Temple architecture in the Iranian world", 124–126; CLAUDE RAPIN, "Les sanctuaires de l'Asie Centrale à l'époque hellénistique: état de la question", *Etudes de lettres* Octobre-Decembre, (1992): 112–113.

5. Torbulok

Lokalita v jihozápadním Tádžikistánu je známá teprve krátce. Při stavbě vesnické školy v roce 2008 byly nalezeny fragmenty kamenné nádoby identifikované později jako *perirrhanterion (obr. 37)*, což naznačovalo, že by škola mohla stát v místě někdejšího chrámového okrsku. V roce 2013 zde započala výzkumné práce Gunvor Lindström z Deutsche Archäologische Institut. Tato expedice stále probíhá a zveřejněny jsou pouze předběžné výsledky,[116] v plánu jsou další exkavace a stále se čeká na analýzy materiálu z předešlých sezón.[117]

Lokalita má odlišný charakter než Aj Chanúm, na tomto místě stojí patrně pozůstatky extraurbánní svatyně mimo kontext rozsáhlejšího osídlení. Archeologům se zde podařilo zachytit zázemí svatyně, svatyně samotná však dosud ještě lokalizována nebyla. Nabízí se více možností: buďto jsou její pozůstatky stále ukryty pod zemí, nebo mohly být též zničeny při stavbě školy, která leží ve velmi těsném sousedství výkopů. Přesto, že archeologové stále neodkryli nejdůležitější bod svého zájmu v této lokalitě, bylo možné Torbulok identifikovat jako helénistickou svatyni zejména díky *perirrhanteriím*, dále také díky drobným oltáříčkům a obětní nádobě zapuštěné v zemi (obr. 38). Všechny tyto prvky se podobají kultickému náčiní nalezenému v chrámu s ústupkovými nikami v Aj Chanúmu. Samotné oltáříčky sice nutně neindikují chrám, protože jejich přítomnost je doložená v celém městě (nutno však dodat, že nejvyšší koncentrace byla stejně v chrámu), zde však chybí jakékoli stopy osídlení. Zapuštěná obětní nádoba má opět paralely ke kultickému prostoru v zadní části chrámu s ústupkovými nikami. Nádoba obsahovala skleněné korálky, stříbrnou lžičku, říční oblázky i zbytky rostlin, patrně květin, což Lindström interpretuje jako votivní dary.[118] Oblázky mají pocházet z Oxu vzdáleného přibližně 30 km.[119] Součástí odkrytého komplexu byl i bazén s přívodem vody a objekt s pecemi a dalším kuchyňským zařízením. Jednou z výzkumných otázek je, zda se zde zachovaly zbytky po zvířecích obětech, nicméně to nelze na základě nalezených zvířecích kostí s jistotou potvrdit. Keramika nalezená na místě je jak lokálního typu, tak i typicky helénistická. Jde především o rybí talíře, často nacházené i na dalších helénistických lokalitách (Aj Chanúm, Džandavláttepa a nově i lokalita zkoumaná českou archeologickou expedicí pod pracovním názvem Iskandartepa).

Přesto, že svatyně je v lokalitě indikována pouze nepřímo (a další výzkumy snad přinesou brzy nové informace,) na základně výsledků je patrné, že v Torbulok je opět lokalita, v níž se vyskytují bok po boku prvky řecké i lokální, baktrijské. Máme zde opět *perirrhanterion*, výsostně řecký rituální předmět, stejně jako drobné oltáříčky typické pro Střední Asii. Nádoba identifikovaná jako *bothros*, jáma určená k deponování votivních

[116] LINDSTRÖM, "Torbulok 2014-2016"; GUNVOR LINDSTRÖM, "Torbulok. Tadschikistan. Ein Neuentdecktes Heiligtum Im Hellenistischen Osten", *e-Forschungsberichte Des DAI* 2014, no. 1, (2014): 120–124.

[117] LINDSTRÖM, Aktuální otázky: Torbulok.

[118] LINDSTRÖM, "Torbulok 2014-2016", 176.

[119] LINDSTRÖM, Aktuální otázky: Torbulok; LINDSTRÖM, "Torbulok 2014-2016", 176.

darů, je opět typická pro lokální prostředí s paralelou v Aj Chanúmu i jinde, tato tradice sahá až do doby bronzové. Podobně jako v jiných baktrijských lokalitách i zde není kultovní prostor ani čistě řecký, ani lokální, ale nakolik můžeme soudit z nálezů, má charakter směsi lokální i řecké kultury.

6. Posvátné háje

Kromě těchto architektonických památek je v Baktrii doložen další typ posvátného prostoru, který je pro archeologii takřka nedetekovatelný, totiž posvátné háje. O jejich existenci víme na základě dvou zmínek: první je Curtiův popis zničení města Branchovců: „Jejich sady a posvátné háje nejen pokácel, ale také zcela vyvrátil, takže po vypálení kořenů zbyla pouze holá poušť a neúrodná půda.“[120] Hlavním problémem této zmínky je, že o historicitě samotného zničení města Branchovců nepanuje jednotný názor. Použití slovního spojení *lucus sacer* tedy nijak nemusí označovat konkrétní háj, jako spíš vyjadřovat naprosté zničení města, protože se dá předpokládat, že kdyby z města měla zbýt nějaká část, byla by to právě ta posvátná.[121] Nicméně posvátné háje fungovaly jako vcelku běžná součást řeckých svatyní, proto není divu, že by je Curtius předpokládal i v takto „řeckém“ městě.[122]

Mnohem konkrétnější doklad posvátného háje představuje nápis z Kuljabu v dnešním jižním Tádžikistánu, který nechal zhotovit jistý Héliodotos (obr. 39):

> Τόνδε σοι βωμὸν θυώδη, πρέσβα κυδίστη θεῶν
> Ἑστία, Διος κ(α)τ’ ἄλσος καλλίδενδρον ἔκτισεν
> Καὶ κλυταῖς ἤσκησε λοιβαῖς ἐμπύροις Ἡλιόδοτος
> Ὄφρα τὸμ πάντων μέγιστον Εὐθύδημον βασιλέων
> Τοῦ τε παῖδα καλλίνικον ἐκπρεπῆ Δημήτριον
> Πρευμενὴς σώιζης ἀκηδεῖ(ς) σὺν Τύχαι θεόφρον[ι].[123]
>
> Tento vonný oltář tobě, důstojná Hestie,
> nejctihodnější z bohů, v Diově háji plném krásných stromů, zaplatil
> a vyrobil k slavným úlitbám a obětem Héliodotos,
> abys Euthydéma, největšího ze všech králů
> a jeho syna Démétria, ověnčeného krásným vítězstvím,
> milostivě zachovala bez pohromy za pomoci Týché s božskou myslí.[124]

Jde o nápis, který byl součástí oltáře věnovaného pro blaho krále. Královská jména Euthydémos a Démétrios umožňují datovat oltář na samý konec 3. stol. př. Kr. Editoři nápis považují za formálně typicky řecký, dokládající řecké vzdělání autora nápisu.[125] Nápis nám podává důležité svědectví právě o existenci posvátných hájů: v údolí, kde se měl háj nacházet, stále rostou mohutné platany, které by snad mohly být krásnými stromy, o nichž se zde píše. Důležitý je též výčet bohů, jimž jsou králové svěřeni do

[120] Curt. 7.5.34: „Nemora quoque et lucos sacros non caedunt modo, sed etiam extirpant, ut vasta solitudo et sterilis humus exustis etiam radicibus linqueretur.“ Překlad autora.

[121] Takto například měl přežít posvátný dub v Dódóně zničení jiných částí svatyně.

[122] BURKERT, *Greek religion*, 86.

[123] PAUL BERNARD, GEORGES-JEAN PINAULT, and GEORGES ROUGEMONT, “Deux nouvelles inscriptions grecques de l’Asie centrale”, *Journal des Savants* 2, no. 1, (2004): 333.

[124] Překlad autora.

[125] BERNARD, PINAULT, and ROUGEMONT, “Deux nouvelles inscriptions grecques de l’Asie centrale”, 336.

ochrany: Hestia, Zeus a Tyché. Všechna tato božstva jsou zde brána jako ochranná – Hestia jakožto ochránkyně domu chrání též dům královský, Tyché v tomto kontextu může být vnímána, mnohem spíše než helénistická městská bohyně, jako bohyně držící v rukou osud panovníků, a nakonec Zeus je přímo spojen s Euthydémem, který jeho podobu razil na svých mincích.[126] Božstva na mincích byla považována za osobní či dynastické patrony, takže ani není divu, že nad panovníkem by měl bdít jeho božský patron.

Podstatné informace ze stély bych shrnul takto:

- V Baktrii fungovaly vedle chrámů též posvátné háje
- Tento posvátný háj byl zasvěcen Diovi
- Máme doklad o kultu Dia, Hestie i Tyché
- Panovník hraje důležitou roli i v kultu

Role panovníka v kultu je charakteristická nejen pro Baktrii, ale zejména pro další helénistické státy. Například v království Kommagéné se kult panovníka stal ústředním, na hoře Nemrut Dag fungovala svatyně s kultem zbožštělých králů. Gunvor Lindström rekonstruovala sochu blíže neidentifikovaného seleukovského (?) panovníka z lokality Kal-i Čendar v dnešním Íránu.[127] Sama se domnívá, že socha náležela k místní svatyni, přičemž uvažuje též o panovnickém kultu, který by nahradil jednotící městský kult.[128] U sochy je pozoruhodné, že ji někdo zcela záměrně zničil a na stejné místo pak postavil sochu parthského vládce, čímž si ten nový svatyni přivlastnil.[129]

[126] PAUL BERNARD, GEORGES-JEAN PINAULT, and GEORGES ROUGEMONT, "Deux nouvelles inscriptions grecques de l'Asie centrale", 341–345.

[127] GUNVOR LINDSTRÖM, "The portrait of a hellenistic ruler in the National Museum of Iran", in *Artistry in Bronze: The Greeks and Their Legacy (XIXth International Congress on Ancient Bronzes)*, ed. Jens M. Daehner, Kenneth Lapatin, and Ambra Spinelli, Los Angeles: J. Paul Getty Museum; Getty Conservation Institute, 2017, 198–204.

[128] GUNVOR LINDSTRÖM, Aktuální otázky archeologie: The statue of a Seleucid king from Elymais, Iran: rediscovered, reassembled, set in context, přednáška, 8. března 2018.

[129] VESTA SARKHOSH CURTIS, "A parthian statuette from Susa and the bronze statue from Shami", *Iran* 31, no. 1, (January 1, 1993): 63.

7. Kolonizace a hybridní kultura

Z nemnohých písemných pramenů i materiální kultury je patrná značná různorodost baktrijského materiálu. Na jednu stranu je patrná snaha o sebeidentifikaci jakožto řecké království, na druhou stranu však povaha tohoto království zcela zjevně není typicky řecká. V souvislosti s nástupnickými státními útvary po Alexandrovi se někdy používal termín *helénizace* čili přetransformování místní kultury a její napojení na řeckou koiné, přičemž toto působení je de facto jednostranné. Toto jednostranné působení je však zatíženo silným grekocentrismem, kdy je Řecko považováno za ideál civilizovanosti. Liviu Iancu k tomu poznamenává, že vnímání Řecka jako uzavřeného kulturního systému nezávislého na okolním světě pramení z německého idealistického pojetí devatenáctého století.[130] Sám navrhuje pohlížet na Řecko prizmatem tzv. světových systémů, v důsledku čehož považuje za dominantní centrum orientální státy a Řecko vůči nim naopak za periferní oblast, která nebyla izolovaná, naopak spíš přejímala mnohé prvky z centra.[131] Na baktrijském příkladu (ale i v dalších helénistických státech) je možné pozorovat, že místní i příchozí kultury se ovlivňovaly navzájem, obousměrně. Například král Menandros, který vládl jednomu z indo-řeckých království a který je hlavní postavou *Milindapaňhy*, je líčen jako panovník, který přilnul k buddhismu. Protože pro výklad vzájemného ovlivňování kultur není helénizace vhodná či dostatečná, používá Mairs pro uchopení řecko-baktrijské kultury aparát přejatý z postkoloniálního myšlení, podobnou aplikací se zabývá též Irad Malkin.[132]

Mairs používá z postkoloniálních metafor zejména pojem *hybridita*. Ten původně funguje jako biologická metafora pro organismus, jehož části patří k různým druhům a dohromady dávají zcela nový organismus. Takto je znám například hybrid kozy a ovce. Na rozdíl od muly či mezka se ale nejedná o kříženec, ale o tvora, jehož některé části jsou čistě ovčí a jiné zase čistě kozí. Po aplikaci na kulturní oblast pak hybridní kulturou Mairs míní podobné spojení různých prvků. Podstatné ale je, že výsledná kultura není jen prostým součtem jedněch a druhých prvků, ale spíše novou, organicky propojenou kulturou. Mairs ovšem upozorňuje, že by bylo zavádějící domnívat se, že v helénistické Baktrii docházelo k vědomému a reflektovanému dialogu kolonizátorů a kolonizovaných. Metaforu užívá mnohem spíše pro popsání výsledné řecko-baktrijské kultury tak, aby se vyhnula dojmu jednostranného působení, které v sobě zahrnuje představa „helénizace".[133] Malkin k tomu upozorňuje, že pro Řeky (a ostatně i jiné národy včetně národů Baktrie) nebyl nijak typický dualismus. Ne, že by Řekové v rámci sebeidentifikace

[130] LIVIU IANCU, "World-systems based on reciprocity. Eastern empires, Aegean polities and Greek mercenaries in the archaic age", *Romanian Journal of History and International Studies* 1, no. I, (2014): 55.

[131] Podobně pak IRAD MALKIN, "Postcolonial concepts and ancient Greek colonization", *Modern Language Quarterly* 65, no. 3, (September 1, 2004): 345.

[132] Zejména MALKIN, "Postcolonial concepts and ancient Greek colonization".

[133] MAIRS, *The Hellenistic Far East*, 185–187.

či rituálu nerozdělovali na „my“ a „to cizí“, ale takový striktní dualismus je až produktem židovsko-křesťanské tradice. Proto upozorňuje, že španělská kolonizace Ameriky a řecká kolonizace byla založená na jiných vztazích mezi kolonizátory a kolonizovanými, protože Řekové si sice byli do jisté míry vědomi nějaké společné „řeckosti“, ale byli na rozdíl od Španělska příliš různorodí a necentralizovaní.[134] Tento dualismus je patrný i v náboženství: Židé nepřistoupili na identifikaci Boha s Diem (viz následující kapitola), ovšem pro Řeky a další národy s polyteistickou formou náboženství byl takový dualismus cizí. „Náboženství bylo jazykem, bohové a jejich kulty pak slovy (paroles).“[135] Proto se zde nesetkáme s pravými bohy v opozici k modlám, ale bohy známými (našimi) v opozici s bohy novými. Přistupování k cizím tradicím pak Malkin přirovnává k překladu z cizího jazyka.[136] Na tom principu pak funguje *interpretatio graeca*. Malkin dále zdůrazňuje, že bohové měli silně lokální význam, proto nebylo potřeba lokální božstvo (v případě Baktrie pak Oxos) přetransformovat v božstvo „pravé“, ale buď bylo „přeloženo“ do řecké podoby, nebo mohlo být uctíváno jako zcela nové božstvo. Polyteistické (zde řecké či íránské, baktrijské atd.) náboženství tak pracovalo spíše než se zásadní jinakostí cizích bohů se „stejností“.[137] Toto pojetí náboženství jako jazyka se mi jeví jako užitečný nástroj, kterým mohu přistupovat k baktrijskému materiálu. O to se pokusím v následující kapitole.

[134] MALKIN, “Postcolonial Concepts and Ancient Greek Colonization”, 346–347.

[135] Ibid., 350.

[136] Ibid.

[137] Ibid., 351–52.

8. Řekové, Baktrijci, či Řeko-baktrijci?

Boyce a Grenet se domnívají, že v chrámě[138] se mohli setkávat Řekové s místními obyvateli. Mairs však trefně dodává, že takové dělení ve skutečnosti takovéto dělení nemá přílišný smysl, protože „Řekové" a „místní" mohli být jedni a titíž lidé. V předchozích kapitolách jsem se pokusil shrnout archeologický materiál a zejména architekturu, které nesou tu řecké, tu zas lokální, baktrijské rysy. V této kapitole se budu věnovat problematice identity Řeko-baktrijců, kteří za sebou zanechali tuto pozoruhodnou mozaiku hmotné kultury.

8.1. Etnicita obyvatel

Identita obyvatel Řecko-baktrijského království byla jistě mnohovrstevnatá a projevuje se na různých rovinách. Mairs na to naráží, když říká, že řecká elita, obyvatelé paláce a místní obyvatelstvo, kteří se účastnili kultu v městském chrámu, mohli být titíž. V článku *Greek identity and the settler comunity in Hellenistic Bactria and Arachosia* pracuje s dvojím druhem identity, kdy do opozice klade etnickou a kulturní identitu.[139] Etnickou identitu konstituují jen některé kulturní znaky, jiné jsou potom pro potřeby etnické identity odsunuty do pozadí. Mairs ji definuje takto:

> 'Etnická identita' neoznačuje ani tak dílčí kulturní či genetické znaky, které patří k jednotlivci či skupině (jako například užívání jazyka, uměleckého stylu nebo původ), jako spíš způsob, kterým skupina využívá tyto základní znaky ke konstrukci své projikované identity. [… Je to] užitečný způsob, kterým můžeme pohlížet na materiál z helénistického světa, kde proklamovaná identita a skutečné chování mohly stát v protikladu.[140]

Kulturní identitou by pak myslela další kulturní znaky, které jedinec či skupina využívají. Na příkladu částečně asimilovaných jedinců v Čechách by etnická identita mohla být například dle původu (vietnamská, ukrajinská, rakouská atd.), součástí jejich kulturní identity by pak byl například český jazyk, kterým by mluvili. V případě Baktrie pak Mairs mluví o etnické řecké identitě jako o vědomě a záměrně formulované identitě, kulturní identitou by mínila prvky, které Řeko-baktrijci užívali, a zde pak nezávisí na tom, zda bychom je eticky označili za řecké či lokální.

Hérodotos takto vypočítává jednotlivé prvky, z kterých je vystavěná „řeckost": „[…] společný původ a společný jazyk všech Řeků, společné chrámy bohů a společné oběti a společné mravy."[141] Hérodota však od Řecko-baktrijského království dělí alespoň dvě století a tisíce kilometrů, takže prvky, které byly podstatné pro Řeko-baktrijce se

---

[138] Původní teze se týká chrámu s ústupkovými nikami, bezpochyby ji však lze vztáhnout i na další baktrijské chrámy

[139] RACHEL MAIRS, "Greek identity and the settler community in Hellenistic Bactria and Arachosia", *Migrations & Identities* 1, no. 1, (Spring 2008): 25.

[140] MAIRS, "The 'Temple with indented niches' at Ai Khanoum", 91.

[141] Hdt. 8.144.2

proměnily v závislosti na proměně společnosti. Ta se snaží prezentovat jako řecká, přesto očividně tato „řeckost" už neodpovídá té Hérodotově. Malkin říká, že pro účely verbování Řeků do Alexandrova vojska a všeřeckého tažení proti Persii formuloval novou podobu athénský řečník Ísokratés: „Řeky se nazývají ti, kdo mají společnou kulturu [*paideia*], spíše než společnou přirozenost [*fysis*]."[142] V Baktrii by tedy bylo zřejmě přiléhavější mluvit o „helénistické" identitě spíš než řecké. Proto může mít jeden a ten samý člověk mnohovrstevnou identitu, přičemž její jednotlivé vrstvy si neodporují, stejně jako si neodporovala řeckost a makedonskost v případě Alexandra. Podobné vnímání identity můžeme sledovat v různých částech helénistického světa. Někteří badatelé mohli mít tendenci právě na základě takové identity považovat východní helénistická království za monoliticky řecká, potažmo helenizovaná. Podle všeho se však takováto etnická identita nemusí vylučovat s pestrou a nejednotnou kulturní identitou. Navíc se zdá, že řeckou identitu se snažily udržovat zejména vládnoucí elity, pro venkovské obyvatelstvo se však s Alexandrovou vládou zas mnoho nezměnilo. Úřední dokumenty s Alexandrem plynule navazují na dřívější achajmenovské a v mnoha ohledech seleukovské panství a později Řecko-baktrijské království navazuje na dřívější struktury, jako například kult Oxu či správní centra jako Aj Chanúmský palácový komplex.[143] Nyní se budu věnovat právě kulturním prvkům, z nichž je vystavěna řecko-baktrijská identita.

První a nejviditelnější vrstvou jsou veřejné, státní prvky: mince či veřejné městské stavby, divadlo, *gymnasion* a svatyně zakladatele města. Právě Kíneovo mausoleum, respektive nápisy v něm, velmi vědomě pracuje s cíleným napojením na panhelénskou delfskou věštírnu se symbolickým *omfalem*, centrem řeckého světa. Stejně tak budovy *gymnasia* a divadla jsou ve městě důležitým dokladem toho, že se obyvatelé města identifikovali s těmi prvky řecké kultury, které ji vymezovaly jasně vůči okolnímu barbarskému prostředí.

Jazyk, který obyvatelé používali, odráží další rovinu; s jazykem jsou pak spjata i jména obyvatel. Výsadní postavení mezi písemnostmi v celém Řecko-baktrijském království má řečtina. Jsou v ní vytesány právě nápisy v *gymnasiu* i *hérou*, stejně jako texty otištěné do podlahy paláce, mnohé administrativní nápisy na nádobách či ostrakách také. Právě administrativní texty však bývají psány i aramejsky, na reprezentativních monumentálních nápisech však aramejština chybí. Je zřejmé, že i v případě monumentálních nápisů funguje řečtina do velké míry jako ideologický nástroj, který záměrně podtrhuje „řeckost", na druhou stranu u čistě praktických úředních textů se vyskytují oba jazyky. Zajímavým případem textu, v němž pisatel zřetelně formuluje svou identitu jako řeckou, je stéla pocházející Kandaháru v Arachosii (obr. 40). Vybočuje sice jak z lokality Aj Chanúm, tak ze mnou zkoumané oblasti Baktrie, nicméně se

[142] Isoc. 4.50 (Πανηγυρικός).

[143] JOSEPH NAVEH and SHAUL SHAKED, *Aramaic documents from ancient Bactria (fourth century BCE.) from the Khalili Collections*, London: The Khalili Family Trust, 2012, zejména 200-212; MAIRS, *The Hellenistic Far East*, 43–46.

domnívám, že situace obyvatel Aj Chanúmu byla analogická. Nápis nechal zhotovit jistý obchodník Sófytos, který v něm vypočítává své úspěchy:

Σωφύτου στήλη

Δ Δηρὸν ἐμῶγ κοκυῶν ἐριθηέα δώματ᾽ ἐόντα
I ἷς ἄμαχος Μοιρῶν ἐξόλεσεν τριάδος·
A αὐτὰρ ἐγὼ, τυννὸς κομιδῆι βιότοιό τε πατρῶν
Σ Σώφυτος εὖνις ἐὼν οἰκτρὰ Ναρατιάδης,
Ω ὡς ἀρετὴν Ἑκατοθ Μουσέων τ᾽ ἤσ(κ)ηκα σὺν ἐσθλῆι
Φ φυρτὴν σωφροσύνηι, (τ)ῆμος ἐπεφρασάμην
Υ ὑψώσαιμί κε πῶς μέγαρον πατρώϊον αὖθις·
T τεκνοφόρον δὲ λαβὼν ἄλλοθεν ἀργύριον,
O οἴκοθεν ἐξέμολον μεμαὼς οὐ πρόσθ᾽ ἐπανελθεῖν
Υ ὕψιστον κτᾶσθαι πρὶμ μ᾽ ἀγαθῶν ἄφενος·
T τοὔνεκ᾽ ἐπ᾽ ἐμπορίησιν ἰὼν εἰς ἄστεα πολλὰ
O ὄλβον ἀλωβητως εὐρὺν ἐληισάμην.
Υ Ὑμνητὸς δὲ πέλων πάτρην ἐτέεσσιν ἐσῖγμαι
N νηρίθμοις τερπνός τ᾽ εὐμενέταις ἐφάνην·
A ἀμφοτέρους δ᾽ οἶκόν τε σεσηπότα πάτριον εἶθαρ
P ῥέξας ἐκ καινῆς κρέσσονα συντέλεσα
A αἶάν τ᾽ ἐς τύμβου πεπτωκότος ἄλλον ἔτευξα,
T τὴν καὶ ζῶν στήλην ἐν ὁδῶι ἐπέθηκα λάλον.
O Οὕτως οὖν ζηλωτὰ τάδ᾽ ἔργματα συντελέσαντος
Υ υἱέες υἱωνοί τ᾽ οἶκον ἔχοιεν ἐμοῦ.[144]

Sófytova stéla

O Dlouho vzkvétal dům mých předků,
D dokud jej nepřekonatelná moc trojice Moir nevyvrátila.
S Ale já, Sófytos, syn Naratův, poté co jsem byl
Ó již v dětství tragicky zbaven živobytí po předcích,
F díky Střelci a Múzám jsem dosáhl zdatnosti smíšené
Y s vznešenou uměřeností. Pak jsem si promyslel,
T jak bych znovu pozvedl otcovskou síň,
A získal jsem odjinud výnosné peníze,
S opustil jsem domov zamýšleje nevrátit se dřív,
Y než dosáhnu nejvyšší výnos dobrých věcí,
N proto jsem procestoval mnohá města za obchodem,
A počestně jsem získal rozsáhlé statky.
N Opěvován jsem se po mnohých letech navrátil do vlasti
A a těm, kteří mi přáli blaho, jsem dopřál radost.
R Ihned jsem shnilý otcovský dům
A znova úspěšně vystavěl v ještě lepší podobě,
T stejně jako jsem zbudoval jinou mohylu, protože stará se již zřítila k zemi.
O Také jsem ještě za svého života u cesty umístil tuto výpravnou stélu.
V Takto tedy kéž děti a vnuci zdědí dům dříve patřící mně,
A který jsem vykonal tyto záviděníhodné skutky.[145]

[144] BERNARD, PINAULT, AND ROUGEMONT, "Deux nouvelles inscriptions grecques de l'Asie centrale", 231; MAIRS, *The hellenistic Far East*, 190. Přepis, který uvádí Mairs je však nepřesný.
[145] Překlad autora s pomocí doc. Chlupa.

Stéla v prvním plánu měla fungovat jako památník úspěšného muže, který obnovil otcovský dům a rozmnožil své statky. V druhém, neméně důležitém plánu však ukazuje Sófyta jako vzdělaného Řeka: nápis je psán kultivovanou řečtinou, Sófytos neopomíná zdůraznit, že za svůj úspěch vděčí také Músám a Apollónovi – je to narážka na klasické řecké vzdělání zahrnující díla básníků.[146] Navzdory tomu všemu ale jméno jeho otce i jeho samotného není řeckého, nýbrž indického či afghánského původu: jedná se totiž o přepis sanskrtských jmen *Subhūti* a *Nārada*, která jsou doložená i v dalších případech.[147] Je zřejmé, že přes svůj patrně neřecký původ se Sófytos prezentoval jako Řek. Ačkoli tento úspěšný obchodník umístil svou stélu za baktrijskými hranicemi v Arachósii, přece se zdá, že sebeidentifikace Aj Chanúmských obyvatel byla podobná. Analogická je i situace jmen: mnoho je řeckých, některá jsou lokálního původu a také můžeme najít jména, která by mohla být řeckou analogií místních jmen, kdy například jméno Héliodóros odpovídá místním mithrovským jménům. I když je řečtina častá u monumentálních nápisů, není zřejmé, jestli to byl běžný komunikační jazyk, popřípadě zda jím nemluvila pouze úzká vrstva obyvatelstva. Giusto Traina se domnívá, že řečtina v Baktrii nebyla nikdy široce rozšířeným mluveným jazykem a její funkce se podobala funkci latiny ve středověké Evropě.[148] Nicméně i „code switching" mezi oficiálním a mluveným jazykem je jedním z dílků situační identity obyvatel města. Pozoruhodným faktem jistě je, že v Baktrii zcela postrádáme emické označení etnicity jejích obyvatel (ať už jako Řeků nebo jakékoli jiné). Nejbližší takové označení známe ze střední Indie na tzv. Héliodórově nápisu, kde je daný označen jako Řek (*yona*). Zde však, kromě etnicity, toto slovo také označuje cizince ze západu.[149] Tento Héliodóros měl být podle nápisu královským vyslancem, proto je možné chápat označení *yona* v tomto širším kontextu.

Ještě jinou rovinu bych nazval každodenní kulturou, týkající se běžného života. Kvůli nedostatku pramenů ji můžeme poznat pouze zlomkovitě, nicméně se odráží v předmětech každodenní potřeby, mezi které patří například keramika či obytná architektura. Přítomnost řeckého živlu nepřerušila výrobu a používání místních typů keramiky, zároveň se však v Aj Chanúmu nachází množství keramiky, která je typicky helénistická. Množství takové keramiky bylo objeveno v obytném komplexu, včetně tzv. rybích talířů nebo megarských číší.[150] Na druhou stranu značné množství keramiky je lokální tradice i výroby, kupříkladu i nádoby použité ke chtonickým obětem v chrámu s ústupkovými nikami.

---

[146] BERNARD, PINAULT, AND ROUGEMONT, "Deux nouvelles inscriptions grecques de l'Asie centrale", 238.

[147] Ibid., 255.

[148] GIUSTO TRAINA, "Notes on hellenism in the Iranian East (Classico-Oriental Notes, 6-8)", *Iran & the Caucasus* 9, no. 1, (2005): 3.

[149] MAIRS, *The Hellenistic Far East*, 117–119.

[150] BERTILLE LYONNET, "La céramique de la maison du quartier sud-ouest d'Aï Khanoum (Afghanistan)", in *Fouilles d'Aï Khanoum*, ed. Guy Lecuyot, vol. 9, (Mémoires de la Délégation archéologique Française en Afghanistan, XXXIV), Paris: Diffusion de Boccard, 2013, 179–234.

Z mého pohledu nejzajímavější rovinou je pak to, co bychom mohli nazvat náboženskou identitou: obyvatelé města po sobě zanechali množství předmětů zobrazujících různá božstva, využívali místní chrámy a vztah k božstvům zaznamenali například i na nápisu v *gymnasiu*. Není zas tak překvapivé, že v *gymnasiu*, výsostně řeckém prostoru, se setkáváme s řeckými božstvy. Podobně tak nepřekvapí vyobrazení řeckých bohů na mincích: ty fungují jako nástroj šíření oficiální královské ideologie, která čerpá svou legitimitu z Alexandrova helénistického odkazu. Zároveň volbou božských patronů se mohli řecko-baktrijští králové vymezit proti dřívějším Seleukovcům bez toho, aby se panovnická kontinuita přerušila. U drobných vyobrazení božstev pak máme celou škálu od typicky řeckých (Héraklés), přes božstvo bytostně spjaté s místním prostředím, Oxos, až po středoasijskou tradici („plodnostní" bohyně z hlavního městského chrámu). Zde je ale nutné připomenout, že vzhledem k tomu, že pro achajmenovské umění je typická absence antropomorfních zobrazení božských bytostí, zdá se, že lokální tradice velmi ochotně přejímala řecká ikonografická schémata a stylistické zpracování. Na mincích tak Zeus vybavený hromoklínem může mít zároveň sluneční záři kolem hlavy, která je jinak spojována s Mithrou. Na rozdíl od ostatních kulturních prvků však v celé Baktrii chybí chrámy srovnatelné s těmi, které vznikaly v průběhu velké řecké kolonizace například v jižní Itálii. Chrámy v Aj Chanúmu svou mezopotámskou formou zvláštně kontrastují s jinak řeckou podobou města a podobně i další chrámy pokračují v mezopotámské či íránské tradici, v různých rovinách (a především státně-ideologické) přitom můžeme dobře pozorovat snahu o vyjádření řecké etnické identity.

Složitá situace s identitou obyvatel však není nijak zvlášť baktrijským jevem, podobná situace se vyskytla i dalších částech helénistického světa. Důležitým dokladem jsou pro nás Knihy Makabejské, které líčí nechuť Židů k přijímání řeckých prvků za vlády Antiocha IV Epifana, tj. v době rozkvětu Řecko-baktrijského království. Tento král měl po celé své říši prosazovat rozšíření řeckých zvyklostí. Pro Židy bylo zásadním problémem zejména šíření atletických her, které považovali za charakteristickou součást cizích tradic. Tělesná kultura řeckého ražení pro ně byla natolik cizí, že ji považovali za útok na své zvyky:

> Vystavěli v Jeruzalémě stadion podle vzoru pohanů.[151] […] Král dal vyhlásit v celém království, že se všichni musí stát jednolitým lidem, že každý musí opustit vlastní obyčeje.[152] […] Patnáctého dne měsíce kislevu roku stého čtyřicátého pátého Antiochos postavil na oltáři „ohyzdnou modlu"; *podobné* oltáře stavěli také v okolních městech a pálili kadidlo u dveří domů a na ulicích.[153] […] Bylo to vinou nezměrné Jásonovy zvrhlosti, že se tak rozmohl helénizmus a nabylo vrchu cizáctví, *vždyť to nebyl* velekněz, ale bezbožník! Proto ani kněží nebyli horliví v službách u oltáře, ale měli na mysli novoty. Oběti zanedbávali, protože spěchali, aby se mohli na cvičišti účastnit svévolného závodění

[151] 1 Mak 1,14. Všechny biblické citáty uvádím podle ekumenického překladu.

[152] 1 Mak 1,41–42.

[153] 1 Mak 1,54–55. Podle komentáře v ekumenickém překladu Antiochos nechal postavit sochu Dia Olympského, svého patrona (toto božstvo nechal razit na svých mincích), který byl ztotožněn v rámci *interpretatio graeca* s Baal-Šamínem a měl chrám například v Palmýře

v hodu diskem. To, čeho si vážili otcové, pokládali za nic, nade všecko jim byly helénské pocty.[154]

Židé se dostali do podobné situace, jako ostatní obyvatelé helénistických států: seleukovský král na ně vyvíjel nátlak, aby přijali některé prvky řecké kultury, které by je „učinily jednolitým lidem" s ostatními národy říše. Je samozřejmě možné, že nátlak vyvíjeli spíš také někteří Židé, kteří se chtěli snadno integrovat do království, mnohým zřejmě „novoty" skutečně učarovaly. Je příznačné, že Makabejské knihy zmiňují dva prostředky takové „helénizace", a to tělesné cvičení a nový kult v chrámu. Z Antiochova pohledu patrně nedocházelo v Judeji k nijak zvláštnímu procesu, judaismus té doby však byl silně exkluzivistický a tam, kde ostatní národy přistoupily k novým prvkům tak, že ztotožnily svá božstva s řeckými (například v Palmýře), Židé se vzbouřili a vytlačili explicitně řecké momenty. Přitom je docela možné, že pro část Židů, která byla „helénizaci" nakloněna, mohl být Zeus Olympský či Baal-Šamín ztotožnitelný právě s Bohem uctívaným v Chrámě. Mohlo by být překvapivé, že Židy tak rozčílilo zrovna cvičení a stavba *gymnasia*, ale takové cvičení bylo, jak je to ostatně vidět i na příkladu *gymnasia* v Aj Chanúmu, spjato s kultem Hérakla a Herma, což bylo Židy vnímáno jako ohavná modloslužba.

Další případ práce s řeckou identitou dokládá Rachel Mairs na případu římského desátníka Paccia Maxima dislokovaného s III. legií Kyrenaikou v Núbii, kde zanechal v prvním století našeho letopočtu několik nápisů psaných dobrou řečtinou.[155] Podobně jako v Sófytově případu i zde klade důraz na svou řeckou vzdělanost. Podle jména je to jistě Říman, nicméně se hlásí k řecké intelektuální tradici. Bohu Mandúlidovi pak připisuje zásluhy za to, že mu „odčaroval barbarskou řeč Etiopanů a přiměl ho zpívat v sladkých řeckých verších".[156] Nemáme zde žádné zmínky o tom, že by se Paccius cítil být Řekem, jen náznak toho, že rozhodně nechce být pokládán za barbarského Etiopana (ačkoli jím možná také částečně byl).

Na dvou příkladech z dalších helénistických států je patrné, že i neřecké obyvatelstvo přejímalo části řecké identity. Neznamenalo to však zřejmě zavrhnutí původní lokální etnické identity, ale spíš přidání další, oficiální vrstvy, jak je to patrné v Makabejských knihách. Některé postavy jsou tam popisovány jako Židé, kteří však přijali za své důležité prvky řecké kultury. U Paccia Maxima zase můžeme vidět rozpor mezi „nízkou" etiopskou identitou a „vysokou" řeckou, nesenou vzděláním (podobně jako u Ísokrata). Protože to však v nápise explicitně problematizuje, zdá se, že za své přijal obě.

Z materiálu dostupného v Baktrii se domnívám, že i tam docházelo k podobnému vrstvení identit, které pak byly situačně používány. Do jisté míry, avšak s výhradami, na něž Mairs upozorňuje, se situace mohla podobat koloniální Indii, kdy si místní obyvatelé pod britskou nadvládou na jednu stranu uchovávali svou identitu, zároveň se však též

---

[154] 2 Mak 4,13–15

[155] MAIRS, *The Hellenistic Far East*, 133–136.

[156] Ibid., 191. „Λαμπρὸς τότε Μάνδουλις ἔβη μέγας ἀπ Ὀλύμπου, θέλγων βαρβαρικὴν λέξιν ἀπ' Αἰθιόπων, καὶ γλυκερὲν ἔσπευσεν ἐφ' Ἑλλάδα μοῦσαν ἀεῖσαι."

v některých případech identifikovali jako britští poddaní, například při službě ve vojsku. Tato paralela je samozřejmě jen zhruba, ale může nám pomoci v pochopení baktrijské situace. V Baktrii tak zřejmě byla přítomná elitní vrstva, která odvozovala svůj původ od řeckých a makedonských vojáků (potažmo královská rodina). Ta se snažila uchovat svou řeckou identitu prostřednictvím některých kulturních prvků, které v řecko-baktrijském prostředí přetrvávaly – mezi ně patří kult zakladatele, řeckého předka *par excellence*, řecké architektonické prvky na veřejných budovách, divadlo či cvičiště. Zároveň ale nepůsobily pouze řecké vlivy na místní, ale i naopak, jak tomu bylo v celém helénistickém světě, proto i tato elita užívala hybridní kulturu vzniklou z řeckých i místních prvků. Na druhou stranu je možné se na základě paralel k Judeji domnívat, že místní nijak neodkládali svou starou identitu, ale přidali další, oficiálně státní vrstvu. Jejich identita tak mohla fungovat zřejmě situačně, kdy při oficiálních příležitostech, jakými jsou třeba vztyčení památníku nebo darování sochy do chrámu, se snažili prezentovat v souladu s nadnárodní vrstvou identity. Podle Ísokratovy definice řeckosti je řecká helénistická identita od základu mnohovrstevnatá a nevylučuje se i s jinými, například makedonskou nebo íránskou atd. Nemalou roli zde hraje též snaha připodobnit se k vládnoucí třídě, jako to je možné sledovat v případě Makabejských knih. Židé (alespoň někteří) však byli patrně na poměry tehdejší doby velmi exkluzivističtí, což vedlo k odmítání této helénistické identity. V následující kapitole se pokusím srovnat náboženskou situaci Řecko-baktrijského království, nakolik ji můžeme posoudit z dostupných pramenů, se situací v helénistické Sýrii. Domnívám se, že situace by mohla být analogická zejména proto, že obě království vyrostla na základech Perské říše a zároveň v nich vládly dynastie, které spolu byly silně propojeny, po dlouhou dobu byla Baktrie dokonce součástí stejné Seleukovské říše, jako Sýrie.

8.2. Řecko-baktrijské království, Seleukovská říše a náboženství

Podíváme-li se na funkci řeckého náboženství prizmatem Hérodotovy definice řecké identity, zjistíme, že v ní hraje důležitou roli. Svatyně pak jsou důležitými body jak samotného Řecka, tak i kolonií v celém Středomoří. Není důležitý pouze kult řeckých bohů, ale také s ním spjatá monumentální architektura, která je hojně využívaná i v helénistickém období. Řecká archaická kolonizace se však diametrálně odlišuje v mnoha ohledech od alexandrovské.[157] Pro Seleukovskou říši, stejně jako další helénistické státy a zejména její nástupnický stát Řecko-baktrijské království, už nebyla Hérodotova definice nikterak nosná, její místo spíš nahradila Ísokratova definice a samotná řecká identita se transformovala v něco, co bychom mohli nazvat helénistickou identitou. Jak píše Nicholas Wright, identita Seleukovců již byla budována spíš jako helénistická než řecká v různých ohledech: už od počátku měli smíšený řecko-íránský původ a mnoho z nich nikdy nebylo v samotném Řecku. Přesně podle Ísokrata však byli vychováváni v řecké vzdělanosti, používali řečtinu jako oficiální jazyk a panovali s pomocí

[157] MALKIN, "Postcolonial Concepts and Ancient Greek Colonization", 345.

helenizované vládnoucí třídy. Jednoznačně se též identifikovali jako řečtí panovníci.[158] Etnicita jejich poddaných byla různorodější: obyvatelstvo, aby mohlo dosáhnout vyššího společenského statutu, muselo si osvojit právě části řecké kultury, helénizovat se, ale zároveň si zachovávali svou původní syrskou etnicitu. Ta byla manifestována právě nejsilněji prostřednictvím uchovávání původního náboženství.[159] To byla ale situace, která se týkala zejména městské populace, pro venkovské obyvatelstvo se situace po helénizaci říše příliš nezměnila a stále si uchovávali původní způsob života.[160]

Řečeno s Iradem Malkinem, u božstev v helénistickém prostoru musíme mít na paměti dva charakteristické rysy: ani božstva jiných národů nejsou falešná či nepravá – mohou být totožná s řeckými, nebo to jsou nová božstva, nikdy však falešná. Božstva jsou též silně lokální, má tedy smysl uctívat lokální božstvo mnohem víc, než ho násilím vymýtit a nahradit, takový přístup je až výsledkem židovsko-křesťanského dualismu. Pokud to však bylo možné, „překládala" se božstva do řecké podoby, z čehož potom vznikly synkretistické podoby řecko-asijských božstev. Z toho je taky patrné, proč nebylo třeba ani tak stavět řecké chrámy, jako spíše řecká *gymnasia* a divadla.

Protože Baktrie dlouhou dobu spadala do Seleukovské říše a i po rozdělení obou království byly řecko-baktrijské dynastie sňatky a příbuzenstvím napojeny na Seleukovce, domnívám se, že pro pochopení baktrijského materiálu mohu použít analogie právě k Seleukovské říši. První případ náboženského zacházení s domorodým substrátem je případ Judeje: ten je výjimečný právě proto, že Židé striktně odmítali jiná božstva než Hospodina. Z Makabejských knih, jak jsem už zmínil výše, víme, že základním helenizačním prvkem v Jeruzalémě mělo být právě *gymnasion*. Už to samotné Židy pobouřilo, protože s cvičením býval nedílně spjat kult Herma a Hérakla. Kromě toho se Antoichos IV Epifanés pokusil „přeložit" Hospodina jako Dia Olympského a Baal-Šamína, což dávalo z řeckého pohledu smysl a v Sýrii se takové ztotožnění setkalo s přijetím (o mnoho později podobné ztotožnění proběhlo v Palmýře, která ale tou dobou byla poměrně nezávislým městem). Na rozdíl od jiných případů striktně dualističtí Židé na toto synkretistické spojení pohlíželi s odporem, což vedlo až k Makabejským válkám. Máme ovšem zmínky o tom, že část Židů přistoupila na helénizaci a k nelibosti pravověrných cvičili v *gymnasiu* a odmítali obřízku. Případ Judeje sice přesně neodpovídá situaci v Baktrii, nicméně zde můžeme hledat paralely ke stavbě cvičiště jakožto nositele helénistické kultury.

---

[158] NICHOLAS L. WRIGHT, *Divine kings and sacred spaces: power and religion in Hellenistic Syria (301-64 BC)*, (BAR international series 2450), Oxford: Archaeopress, 2012, 18.

[159] Ibid., 15.

[160] KENNETH W HARL, *Civic Coins and Civic Politics in the Roman East A.D. 180-275*, Berkeley, Calif.; Los Angeles, Calif.; London: University of California Press, 1987, 2.

Další paralelu k Baktrii, nyní k hybriditě baktrijských chrámů, skýtají syrské chrámy v lokalitách Seleukeia-Píeria[161] a v Džebel Chalíd.[162] V prvním případě jde o pozůstatky chrámu vystavěného v dórském slohu. Chrám však byl zasvěcen místnímu bohu, Baalovi, který byl ztotožněn s Diem. Kromě toho však z chrámu pochází též bronzová socha Isis, která byla zase identifikována s Afrodítou, navíc chrám obsahuje kryptu, předpokládaný hrob a svatyni Seleuka I Níkátora.[163] Chrám tedy představuje mnohovrstevnatou hybridní svatyni, kde se mísí řecká architektura a kult se syrskými protějšky. Jednotlivé prvky však nestojí v opozici, nýbrž, jak říká Malkin, podobají se spíše jazykovému překladu. V Džebel Chalídu je potom situace obdobná: chrám sice nese některé prvky řecké (fasádu), jiné jsou ale typické spíše pro asijskou tradici (vnitřní uspořádání chrámu), čímž se podobá baktrijským chrámům.[164] Podobně jako v případě Baktrie, i zde temenos obsahoval rituální předměty typické pro řeckou i asijskou tradici. Jednalo se zejména o klasický řecký oltář, kromě něj pak ale i drobné oltáříky, jaké se našly v Torbuloku nebo v Aj Chanúmu a jsou typické mnohem spíše pro asijský prostor než pro řecký. Oba chrámy jsou příkladem hybridního synkretického náboženství, typického pro Seleukovskou říši. Domnívám se, že podobný hybridizační proces by pak mohl probíhat i v Baktrii, protože materiální pozůstatky (s přihlédnutím k regionálním zvláštnostem) mají podobné rysy jako ty ze Sýrie.

Třetí paralelou, kterou můžeme sledovat mezi Seleukovskou říší a Baktrií, je panovnický kult. Právě v chrámě v Seleukei-Píerii byl nalezen seznam seleukovských králů s jejich kultickými přídomky. Jedná se o tituly „spasitel", „bůh", „vítěz" či „Apollóna spasitele [v genitivu]", další tituly pak známe z mincí: „dobrodinec", „bůh milující bratra, vítěz" či „božské zjevení". [165] Podobně i ikonografie na mincích obsahuje prvky, které jsou typické pro božstvo: rohy či „svatozář".[166] Kromě toho jsou známy i přímo svatyně, kde fungoval kult Seleukovských panovníků. Jedná se zejména o svatyni v Íliu a Seleukei-Píerii, kde byl uctíván Seleukos I Níkátor a po něm i další panovníci. Z roku 277. př. Kr. jsou známi kněží kultu Antiocha I V Íliu. V Didymě pak byl Antiochos I a Stratoníké uctíváni jako *theoi sótéres*.[167] Zvláště výrazný přístup k synkretismu a božským panovníkům pak můžeme pozorovat v Kommagéné, jednom z nástupnických států Seleukovské říše v Malé Asii. V horské svatyni Nemrut Dag byli uctíváni božští králové. O tom není pochyb zejména kvůli tomu, že na podstavcích jejich soch jsou nápisy, které dokládají královský kult. Některé reliéfy pak zachycují panovníky provádějící *dexiósis*, podání pravé ruky božstvu (obr. 41). Na jednu stranu zde máme popsána synkretická božstva jako Héraklés-Artagnés, zároveň však i motiv *deixióse* není řecký, ale vychází ze

[161] WRIGHT, *Divine kings and sacred spaces*, 73–76.
[162] Ibid., 81–90.
[163] Ibid., 75.
[164] Ibid., 83.
[165] Ibid., 54.
[166] Ibid., 59–60.
[167] Ibid., 51.

středoasijské tradice.[168] Pozoruhodná jsou i další synkretická spojení, jako Zeus-Oromazdés, Artagnés-Héraklés-Arés či Apollón-Mithra-Hélios-Hermés.[169] V neposlední řadě bych pak ještě připomněl výše zmíněnou svatyni v Šami, kde byla nalezena bronzová socha helénistického panovníka.[170] Domnívám se, že u řecko-baktrijských panovníků lze předpokládat panovnický kult též. Chybí nám sice jednoznačný důkaz takového kultu, ale nepřímo na něj poukazuje více momentů: na baktrijských mincích můžeme nalézt epiteta jako *Sótér* či *Theos*, která zřejmě souvisí právě s tímto náboženským prvkem. Rea, Senior a Hollis publikovali nápis na pergamenu, který se týká výběru daní, na němž je zmíněn právě král Bůh Antimachos.[171] Kromě toho na nápisu z Kuljabu je patrná role panovníka v kultu. Nakonec i spříznění dynastií a paralela k Seleukovcům naznačují, že i v Baktrii, by mohli být panovníci uctíváni jako božstva, zejména i v souvislosti s tím, že seleukovští panovníci, kteří vládli ještě i Baktrii již měli zavedený božský kult. Baktrijští panovníci by pak pouze pokračovali v seleukovské tradici.

Dále se domnívám, že i situace řecko-baktrijských chrámů a jejich kultu se bude podobat situaci v Sýrii: z řeckých i lokálních prvků vyrostla hybridní chrámová architektura, která v sobě organicky propojuje řecké i místní prvky. Na první pohled by se mohlo zdát zvláštní, že v různých momentech byla v Baktrii prosazovaná „řeckost", ale při bližším pohledu se jedná o prvky, které konstituují širší helénistickou identitu v různých částech světa, nejen Baktrii. V městě Aj Chanúm tak máme *gymnasion*, divadlo a hrobku zakladatele. Na otázku, proč vedle nich nestojí i řecký městský chrám, je možné odpovědět podle Irada Malkina. Lokální božstva není nijak třeba odstranit, ale spíš přeložit do řecké podoby. Helénistická identita nikterak nestála na podobě chrámů, ale na řeckém vzdělání, výchově a kultuře. V případě cizích božstev tak bez problémů mohla být využita lokální tradice. V tomto světle také dává smysl, proč Atrosókés daroval hybridní sošku Oxu provedenou v řeckém stylu a s řeckým nápisem. Pokud se chtěl prezentovat jako člověk z vyšší třídy, musel přijmout část řecké (helénistické) identity, ale zároveň ji převrstvil přes svou baktrijskou identitu.

---

[168] NATHANAEL J. ANDRADE, *Syrian Identity in the Greco-Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 75.

[169] Ibid.

[170] LINDSTRÖM, "The portrait of hellenistoc ruller"; LINDSTRÖM, Aktuální otázky: Seleucid king.

[171] JOHN REA, R. C. SENIOR, and A. S. HOLLIS, "A tax receipt from hellenistic Bactria", *Zeitschrift Für Papyrologie Und Epigraphik* 104, (1994): 263. Text začíná slovy βασιλεθόντων Θεοῦ Ἀντιμάχου καὶ Ἐθμένους καὶ Ἀντιμάχου.

9. Závěr

Baktrijský materiál, který by se týkal náboženství, je v porovnání s jinými helénistickými státy poněkud skoupý. Protože máme jen málo písemných pramenů, nezbývá než brát v potaz zejména archeologické památky. Jako hlavní klíč k porozumění těmto památkám slouží analogie k dalším, lépe prozkoumaným částem helénistického světa. Pro tyto účely se pak hodí oblast Seleukovské říše, protože ta má s Řecko-baktrijským královstvím mnoho společného. Jednak Baktrie po necelých sto let patřila k Seleukovské říši, jednak též Řecko-baktrijští králové byli příbuzensky svázáni se Seleukovci.

Důležitým prvkem řeckého náboženství v Baktrii, který je na první pohled nápadný, je jeho promíšenost s místními baktrijskými prvky. Taková promíšenost však opět není nijak výsostně baktrijským jevem, ale objevuje se analogicky i v Sýrii. Proto se domnívám, že Sýrie nám může posloužit jako analogie. Náboženství je však jen jednou z mnoha kulturních rovin Řecko-baktrijského království. Nápadnou směs různorodých vlivů můžeme pozorovat na rovině jazykové, architektonické, na rovině vlastních jmen Řeko-baktrijců a jiných. Rachel Mairs a Irad Malkin pro popis takového druhu míšení přejímají metaforu hybridity z postkoloniálního myšlení. Ta vyjadřuje fakt, že různorodé prvky se v Baktrii spojily a vytvořily novou, helénistickou řecko-baktrijskou *koiné*. Toto míšení pak zasahuje i do náboženské roviny.

Z náboženských prvků, které známe z Řecka, se některé vyskytují i v rámci Řecko-baktrijského království: máme zde doloženy posvátné háje s oltáři, purifikační nádoby *perirrhanteria* či řecký typ oltářů před chrámy a s tím související zvířecí oběti. Taktéž votivní dary jsou v některých případech silně ovlivněny řeckou kulturou. Zcela explicitně řeckou je pak svatyně zakladatele města v lokalitě Aj Chanúm: jde o pokračování tradice herojského kultu zakladatele, jak byl běžný napříč řeckým světem, včetně oltáře na chtonické úlitby. Stavba navíc formuluje řeckou identitu prostřednictvím delfského nápisu, který tak propojuje nejvzdálenější kout helénistického světa se samotným středem Řecka a pro místní obyvatele zprostředkovával starou domovinu. Kromě řeckých prvků se v náboženství Řecko-baktrijského království hojně vyskytují též lokální prvky, dohromady pak vytvářejí hybridní celek, podobně jako v případě ostatních prvků kultury. Pozoruhodné je, že v Baktrii není dochován (kromě Kíneovy hrobky) žádný chrám v řeckém stylu, všechny vycházejí z místní architektonické tradice. Je však třeba mít na paměti, že helénistická kultura stála na jiných identitotvorných základech, než kultura klasického Řecka: vzhledem k důrazu na řeckou vzdělanost (*paideia*) tak helénistickou identitu spíše formovaly stavby jako divadlo či gymnasion. Takto to zřejmě fungovalo v celém helénistickém světě a domnívám se, že Řecko-baktrijské království v tomto ohledu nebylo žádnou výjimkou. Řečeno s Iradem Malkinem, náboženství a božstva cizích národů nebyla vnímána jako něco nepravého a falešného, ale spíš podobného, jako cizí jazyk. Musela tedy být přeložena do řečtiny, nikoli nahrazena řeckými prvky. Tuto tendenci pak můžeme v Baktrii pozorovat jako synkretistické, hybridní spojení řeckého a baktrijského náboženství. Malkin dále upozorňuje, že božstva měla silně lokální charakter

a na daném místě byla vždy uctívána místní božstva nebo jejich synkretická spojení. Tímto prizmatem pak můžeme nahlížet na situaci v celém seleukovském panství. S tím nakonec souvisí i poslední jev, který dříve v Řecku nebyl běžný, ale rozšířil se až v helénistickm období, a to kult božského krále. Lze se domnívat, že případ Baktrie byl analogický k seleukovské Sýrii. Absence řeckých chrámů v Baktrii je tedy možné vnímat jako charakteristicky helénistický rys, spíše než jako lokální odchylku.

Řecko-baktrijské království je doposud nepříliš probádanou oblastí. Je možné, že v průběhu dalších výzkumů dojde k novým objevům, zejména v oblasti náboženství. Například lokalita Džandavláttepa by potenciálně mohla být zdrojem nových dat. Stejně tak v lokalitě Torbulok se teprve čeká na odkrytí tamního hypotetického chrámu. Tyto nové nálezy pak mohou vyvrátit či potvrdit mou hypotézu o povaze řecko-baktrijského náboženství.

10. Seznam literatury

10.1. Primární literatura

Arr. An. = ARRIÁNOS, *Tažení Alexandra Velikého*, přeložil, poznámkami a seznamem vlastních jmen doplnil Jaromír Bělský, (Antická knihovna, svazek 14), Praha: Svoboda, 1972.

Curt. = CURTIUS RUFUS, QUINTUS, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt*, Edmund Hedicke, in aedibus B.G. Teubneri: Lipsiae, 1908.

Hdt. = HÉRODOTOS, *Dějiny, aneb, Devět knih dějin nazvaných Músy*, přeložil Jaroslav Šonka, (Živá díla minulosti, svazek 65), Praha: Odeon, 1972.

Isoc. = ÍSOKRATÉS, *Isocrates with an English Translation in three volumes*, by George Norlin, Cambridge (MA): Harvard University Press; London: William Heinemann, 1980.

Plb. = POLYBIOS, *Historiae*, Theodorus Büttner-Wobst after L. Dindorf. Leipzig: Teubner, 1893.

Strab. = STRABÓN, *Geographica*, ed. A. Meineke, Leipzig: Teubner, 1877.

1 Mak = *Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih)*, český ekumenický překlad, 13. vydání (4. opravené vydání), Praha: Česká biblická společnost, 2007.

10.2. Sekundární literatura

ANDRADE, NATHANAEL J., *Syrian identity in the Greco-Roman world*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

BERNARD, PAUL, "Campagne de fouilles 1976-1977 à Aï Khanoum (Afghanistan)", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 122, no. 2 (1978): 421–63.

———, "Fouilles de Aï-Khanoum (Afghanistan), campagnes de 1972 et 1973", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 118, no. 118 (1974): 280–308.

———, "Le temple du dieu Oxus à Takht-i Sangin en Bactriane: temple du feu ou pas?", *Studia Iranica* 23 (1994): 81–121.

———, "The Greek colony at Aï Khanum and hellenism in Central Asia", in *Afghanistan: hidden treasures from the National Museum, Kabul*, Washington, D.C: National Geographic, 2008: 81–130.

BERNARD, PAUL, GEORGES-JEAN PINAULT, AND GEORGES ROUGEMONT, "Deux nouvelles inscriptions grecques de l'Asie centrale", *Journal des Savants* 2, no. 1 (2004): 227–356.

BOROFFKA, NIKOLAUS, AND JIANJUN MEI, "Technologietransfer in Mittelasien-chinesische, griechische und skytho-sakische Interaktion in der Gusstechnik", in *Zwischen Ost und*

West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien, edited by Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013: 143–169.

BOYCE, MARY, AND FRANTZ GRENET, *A history of Zoroastrianism: Zoroastrianism under Macedonian and Roman rule*, Vol. 3, Leiden; New York: Brill, 1991.

BURKERT, WALTER, *Greek religion*, 10. vyd., Cambridge: Harvard University Press, 1998.

BURSTEIN, STANLEY M., "Whence the women?: the origin of the Bactrian Greeks", *Ancient West & East* 11 (2012): 97–104.

CURTIS, VESTA SARKHOSH, "A Parthian statuette from Susa and the bronze statue from Shami," *Iran* 31, no. 1 (January 1, 1993): 63–69.

DRUŽININA, ANJELINA, AND GUNVOR LINDSTRÖM, "Kultgefäße im Oxos-Tempel – zur Frage der Kultkontinuität im unruhigen 2. Jh. v. Chr.", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, edited by Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013: 171–186.

FITZSIMMONS, TOM, "Chronological Problems at the Temple of the Dioscuri, Dil'berdžin Tepe (North Afghanistan)", *East and West* 46, no. 3/4 (1996): 271–298.

FRANCFORT, HENRI-PAUL, "Ai Khanoum 'temple à niches indentées' (temple with indented niches) and Takht-i Sangin 'Oxus temple' in historical cultural perspective: a hypothesis about the cults", in *Parthica*, 14, Pisa; Roma: Fabrizio Serra, 2013: 109–136.

FRANCFORT, HENRI-PAUL, AND JEAN-CLAUDE LIGER, "L'hérôon au caveau de pierre", *Bulletin de l'École française d'Extrême-Orient* 63, no. 1 (1976): 25–39.

HANNESTAD, LISE, "A comparative stufdy of the cultural dynamics in two cities of the eastern Seleucid Kingdom: Uruk and Ai Khanoum", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, edited by Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013: 99–113.

HARL, KENNETH W, *Civic coins and civic politics in the Roman East A.D. 180-275*, Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1987.

HIEBERT, FREDRIK T., AND PIERRE CAMBON, EDS., *Afghanistan: hidden treasures from the National Museum, Kabul*, Washington, D.C: National Geographic, 2008.

HOLT, FRANK LEE, *Thundering Zeus: the making of hellenistic Bactria*, University of California Press, 1999.

IANCU, LIVIU, "World-systems based on reciprocity: eastern empires, Aegean polities and Greek mercenaries in the archaic age", *Romanian journal of history and international studies* 1, no. I (2014): 53–70.

IVANČIK, ASKOLD I., "Neue griechische Inschriften aus Tacht-i Sangin und das Problem der Entstehung der baktrischen Schriftlichkeit", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, edited by Gunvor Lindström et al., (Archäologie

in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013: 125–142.

KRUGLIKOVA, IRINA TIMOFEJEVNA, *Dil'berdžin: chram Dioskurov*, Materialy Sovetsko-Afganskoj archeologičeskoj ekspedicii, Moskva: Nauka, 1986.

KYPRAIOU, EVANGELIA, ED., *Lefkadia – Ancient Mieza*, translated by David Hardy, Athens: Ministry of Culture Archaeological Receipts Fund, 1997.

LINDSTRÖM, GUNVOR, *Aktuální otázky archeologie: The statue of a Seleucid king from Elymais, Iran: rediscovered, reassembled, set in context*, přednáška, 8. března 2018.

———, *Aktuální otázky archeologie: Torbulok: in search of the rituals at hellenistic sanctuary in ancient Bactria*, přednáška, 7. března 2018.

———, "Der Oxos Tempel. Räumliche Aspekte und Kultkontinuität im Spiegel der Votivpraxis", in *Raum, Gabe und Erinnerung: Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaten*, Berlin Studies of the ancient World 38, Berlin: Topoi, 2016: 281–310.

———, "The portrait of a hellenistic ruler in the National Museum of Iran", in *Artistry in bronze: the Greeks and their legacy (XIXth International congress on ancient bronzes)*, edited by Jens M. Daehner, Kenneth Lapatin, and Ambra Spinelli, Los Angeles: J. Paul Getty Museum; Getty Conservation Institute, 2017: 198–204.

———, "Torbulok. Tadschikistan. Die Arbeiten der Jahre 2014-2016", *e-Forschungsberichte des DAI* 2017, no. 1 (2017): 174–183.

———, "Torbulok. Tadschikistan. Ein neuentdecktes Heiligtum im hellenistischen Osten", *e-Forschungsberichte Des DAI* 2014, no. 1 (2014): 120–124.

———, "Votivdeponierungen im Oxos-Tempel (Baktrien) – Tradierung griechischer Kultpraxis?", In *Rituelle Deponierungen in Heiligtümern der Hellenistisch-Römischen Welt*, (Mainzer Archäologische Schriften, Band 10), Mainz: Generaldirektion Kulturelles Erbe, 2013: 97–114.

LITVINSKIJ, BORIS ANATOL'JEVIČ, I IGOR R. PIČIKJAN, *Ellinističeskij chram Oksa v Baktrii: Tom. I Raskopki, architektura, religioznaja žizň*, Moskva: Vostočnaja literatura RAN, 2000.

LO MUZIO, CIRO, "The Dioscuri at Dilberjin (Northern Afghanistan): reviewing their chronology and significance", *Studia Iranica* 28, no. 1 (1999): 41–71.

LYONNET, BERTILLE, "La céramique de la maison du quartier sud-ouest d'Aï Khanoum (Afghanistan)", in *Fouilles d'Aï Khanoum*, edited by Guy Lecuyot, 9, (Mémoires de la Délégation archéologique Française en Afghanistan, XXXIV), Paris: Diffusion de Boccard, 2013: 179–234.

MAIRS, RACHEL, "Ethnicity and funerary practice in hellenistic Bactria", in *Crossing frontiers: the opportunities and challenges of interdisciplinary approaches to archaeology; proceedings of a conference held at the University of Oxford, 25-26 June 2005*, (Monograph / Oxford University School of Archaeology), Oxford: Oxford University School of Archaeology, 2007: 111–124.

——, "Greek identity and the settler community in Hellenistic Bactria and Arachosia", *Migrations & Identities* 1, no. 1 (Spring 2008): 19–43.

——, "Heroes and philosophers? Greek personal names and their bearers in hellenistic Bactria", in *The Silk road: interwoven history: long-distance trade, culture, and society*, edited by James P. Ito-Adler and Mariko N. Walter, 1, Cambridge: Cambridge Institutes Press, 2015: 71–100.

——, "New discoveries of documentary texts from Bactria: political and cultural change, administrative cContinuity", in *Proceedings of the 27th International congress of papyrology*, edited by T. Derda, A. Lajtar, and J. Urbanik, 28, Journal of Juristic Papyrology, Warsaw: University of Warsaw, 2016: 2037–2061.

——, "The founder shrine and the 'foundation' of Ai Khanoum", in *Foundation myths in ancient societies: dialogues and discourses*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2015: 103–128.

——, *The hellenistic Far East: archaeology, language, and identity in Greek Central Asia*, Oakland: University of California Press, 2016.

——, "The 'Temple with Indented Niches' at Ai Khanoum: ethnic and civic identity in hellenistic Bactria", in *Cults, creeds and contests in the post-classical city*, edited by Richard Alston and Onno van Nijf, Leeuven; Paris; Walpole: Peeters, 2013: 85–118.

MALKIN, IRAD, "Postcolonial concepts and ancient Greek colonization", *Modern Language Quarterly* 65, no. 3 (September 1, 2004): 341–364.

——, *Religion and colonization in ancient Greece*, (Studies in Greek and Roman Religion, Vol. 3), Boston: Brill, 1987.

MARTINEZ-SÈVE, LAURIANNE, "The spatial organization of Ai Khanoum, a Greek city in Afghanistan", *American Journal of Archaeology* 118, no. 2 (2014): 267–283.

MAŠEK, MICHAL, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, Praha: Libri, 2010.

MITTAG, PETER FRANZ, "Geschichte und Münzprägung Baktriens von den Seleukiden bis zum Ende der graeco-baktrischen Herrschaft", in *Zwischen Ost und West: neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, edited by Gunvor Lindström et al., (Archäologie in Iran und Turan, Band 14), Darmstadt: Philipp Von Zabern, 2013: 115–124.

NAVEH, JOSEPH, AND SHAUL SHAKED, *Aramaic documents from ancient Bactria (fourth century BCE.) from the Khalili Collections*, London: The Khalili Family Trust, 2012.

PARKE, H. W., "The massacre of the Branchidae", *The Journal of Hellenic Studies* 105 (1985): 59–68.

RAPIN, CLAUDE, "Les sanctuaires de l'Asie Centrale à l'époque hellénistique: état de la question", *Etudes de lettres* Octobre-Decembre (1992): 101–124.

REA, JOHN, R. C. SENIOR, AND A. S. HOLLIS, "A Tax Receipt from Hellenistic Bactria",

Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 104 (1994): 261–280.

SHENKAR, MICHAEL, "On the temple of Oxus in Bactria, III (Rewiew article)", *Studia Iranica* 41 (2012): 135–142.

———, "Temple architecture in the Iranian world in the hellenistic period", in *From Pella to Gandhara: hybridisation and identity in the art and architecture of the Hellenistic East*, edited by Anna Kouremenos, Sujatha Chandrasekaran, and Roberto Rossi, (BAR international series 2221), Oxford: Archaeopress, 2011: 117–140.

STANČO, LADISLAV, "Excavations in Sector 20, the so-called 'Citadel'," in *Jandavlattepa: the excavation report for seasons 2002–2006*, Vol. 1, Praha: Karolinum, 2011: 27–93.

———, *Greek gods in the East: hellenistic iconographic schemes in the Central Asia*, 1st edition, Prague: Karolinum, 2012.

TARN, WILLIAM WOOTHORPE, *The Greeks in Bactria & India*, Cambridge Library Collection, Cambridge: University Press, 1938.

TRAINA, GIUSTO, "Notes on hellenism in the Iranian East (Classico-Oriental Notes, 6-8)", *Iran & the Caucasus* 9, no. 1 (2005): 1–14.

WRIGHT, NICHOLAS L., *Divine kings and sacred spaces: power and religion in Hellenistic Syria (301-64 BC)*, (BAR international series 2450), Oxford: Archaeopress, 2012.

11. Seznam vyobrazení

Obrázek 1: mapa Baktrie, podle RAPIN, CLAUDE, dostupné online z http://claude.rapin.free.fr/4GCarteBactrianeA.jpg (9.5.2018).
Obrázek 2: mince řecko-baktrijských panovníků, podle MITTAG, "Geschichte und Münzprägung Baktriens von den Seleukiden bis zum Ende der graeco-baktrischen Herrschaft", Abb. 1-7.
Obrázek 3: mince řecko-baktrijských panovníků, podle MITTAG, "Geschichte und Münzprägung Baktriens von den Seleukiden bis zum Ende der graeco-baktrischen Herrschaft", Abb. 8-14.
Obrázek 4: mapa Aj Chanúmu, podle HANNESTAD, "A comparative stufdy of the cultural dynamics in two cities of the eastern Seleucid Kingdom: Uruk and Ai Khanoum", fig. 14.
Obrázek 5: půdorysy chrámů íránského typu, podle SHENKAR, "Temple architecture in the Iranian world in the hellenistic period", fig. 14.
Obrázek 6: půdorysy chrámů mezopotámského typu, podle SHENKAR, "Temple architecture in the Iranian world in the hellenistic period", fig. 15.
Obrázek 7: chrám s ústupkovými nikami, podle HANNESTAD, "A comparative stufdy of the cultural dynamics in two cities of the eastern Seleucid Kingdom: Uruk and Ai Khanoum", fig. 15.
Obrázek 8: noha akrolitické sochy, podle HANNESTAD, "A comparative stufdy of the cultural dynamics in two cities of the eastern Seleucid Kingdom: Uruk and Ai Khanoum", fig. 16.
Obrázek 9: plaketa Kybelé, podle BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", [fig.] 23.
Obrázek 10: sádrová hlava z chrámu s ústupkovými nikami, podle BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", [fig.] 12.
Obrázek 11: nádoby v krepidě chrámu s ústupkovými nikami, podle FRANCFORT, "Ai Khanoum 'temple à niches indentées' (temple with indented niches) and Takht-i Sangin 'Oxus temple' in historical cultural perspective: a hypothesis about the cults", fig. 9.
Obrázek 12: oltáříky thymiatéria, podle FRANCFORT, "Ai Khanoum 'temple à niches indentées' (temple with indented niches) and Takht-i Sangin 'Oxus temple' in historical cultural perspective: a hypothesis about the cults", fig. 3.
Obrázek 13: perirrhanterion, Aj Chanúm, podle LINDSTRÖM, "Torbulok. Tadschikistan. Die Arbeiten der Jahre 2014-2016", [fig.] 20.
Obrázek 14: slonovinové části nábytku, podle BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", [fig.] 22.
Obrázek 15: slonovinová plodnostní soška, Aj CHanúm, podle BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", [fig.] 16.
Obrázek 16: plaketa ve tvaru měsíce, Aj Chanúmpodle BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", [fig.] 15.
Obrázek 17: Héraklés, Aj Chanúm, podle BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", [fig.] 14.

Obrázek 18: Kíneovo héróon, podle HANNESTAD, "A comparative stufdy of the cultural dynamics in two cities of the eastern Seleucid Kingdom: Uruk and Ai Khanoum", fig. 17.

Obrázek 19: hrobka v Lefkadii, podle KYPRAIOU, *Lefkadia – Ancient Mieza*, fig. 119.

Obrázek 20: inskripce z Kíneova héróa, podle BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", [fig.] 28-29.

Obrázek 21: gymnasion, Aj Chanúm, podle HANNESTAD, "A comparative stufdy of the cultural dynamics in two cities of the eastern Seleucid Kingdom: Uruk and Ai Khanoum", fig. 20.

Obrázek 22: hermovka, Aj Chanúm, podle BERNARD, "Greek colony at Aï Khanum", [fig.] 32.

Obrázek 23: filosofický papyrus, Aj CHanúm, podle BERNARD, "Campagne de fouilles 1976-1977 à Aï Khanoum (Afghanistan)", fig. 20.

Obrázek 24: chrám Oxu, Tacht-i Sangin, podle BOROFFKA and MEI, "Technologietransfer in Mittelasien-chinesische, griechische und skytho-sakische Interaktion in der Gusstechnik", Abb. 4.

Obrázek 25: rekonstrukce fasády chrámu Oxu, podle LITVINSKIJ and PIČIKJAN, *Ellinističeskij Chram Oksa v Baktrii: Tom. I Raskopki, Architektura Religioznaja Žizň*, tablica 53.

Obrázek 26: oltář, chrám Oxu, podle LITVINSKIJ and PIČIKJAN, *Ellinističeskij Chram Oksa v Baktrii: Tom. I Raskopki, Architektura Religioznaja Žizň*, tablica29.

Obrázek 27: podle DRUŽININA and LINDSTRÖM, "Kultgefäße im Oxos-Tempel - zur Frage der Kultkontinuität im unruhigen 2. Jh. v. Chr.", Abb. 11.

Obrázek 28: perirrhanterion, chrám Oxu, podle LINDSTRÖM, "Votivdeponierungen", Abb. 2.

Obrázek 29: Atrosokův dar, chrám Oxu, podle LINDSTRÖM, "Votivdeponierungen", Abb. 6.

Obrázek 30: štuková hlava, chrám Oxu, podle LINDSTRÖM, "Votivdeponierungen", Abb. 5.

Obrázek 31: štuková hlava Baktrijce, chrám Oxu, dostupné online z https://en.wikipedia.org/wiki/Takhti-Sangin#/media/File:BactrianZoroastrian.jpg (9.5.2018)

Obrázek 32: fragmenty fléten, chrám Oxu, podle LINDSTRÖM, "Votivdeponierungen", Abb. 8.

Obrázek 33: mapa lokality Dilberdžin, podle KRUGLIKOVA, *Dil'berdžin: chram Dioskurov*, přiložená rozkládací mapa.

Obrázek 34: Dioskúrové, Dilberdžin, podle LO MUZIO, "The Dioscuri at Dilberjin (Northern Afghanistan)", fig. 1.

Obrázek 35: Eukratidův dvacetistatér, podle MAŠEK, *Encyklopedie řecko-baktrijských a indo-řeckých panovníků z pohledu jejich mincí*, obr. 18.

Obrázek 36: Dioskúrové, Pompeje, podle LO MUZIO, "The Dioscuri at Dilberjin (Northern Afghanistan)", fig. 4.

Obrázek 37: perirrhanterion, Torbulok, podle LINDSTRÖM, "Torbulok. Tadschikistan. Die Arbeiten der Jahre 2014-2016", [fig.] 20.

Obrázek 38: thymiatéria, Torbulok, podle LINDSTRÖM, "Torbulok. Tadschikistan. Die Arbeiten der Jahre 2014-2016", [fig.] 9.

Obrázek 39: nápis z Kuljabu, podle BERNARD, PINAULT, and ROUGEMONT, "Deux nouvelles inscriptions grecques de l'Asie centrale", fig. 1.

Obrázek 40: Sófytova stéla, podle BERNARD, INAULT, and ROUGEMONT, "Deux nouvelles inscriptions grecques de l'Asie centrale", fig. 26.

Obrázek 41: panovník a bůh, dexiosis, podle ANDRADE, *Syrian Identity in the Greco-Roman World*, fig. 2.

12. Obrazová příloha

Obrázek 1: Mapa baktrijských chrámů (do mapy dodatečně červeně vyznačených)

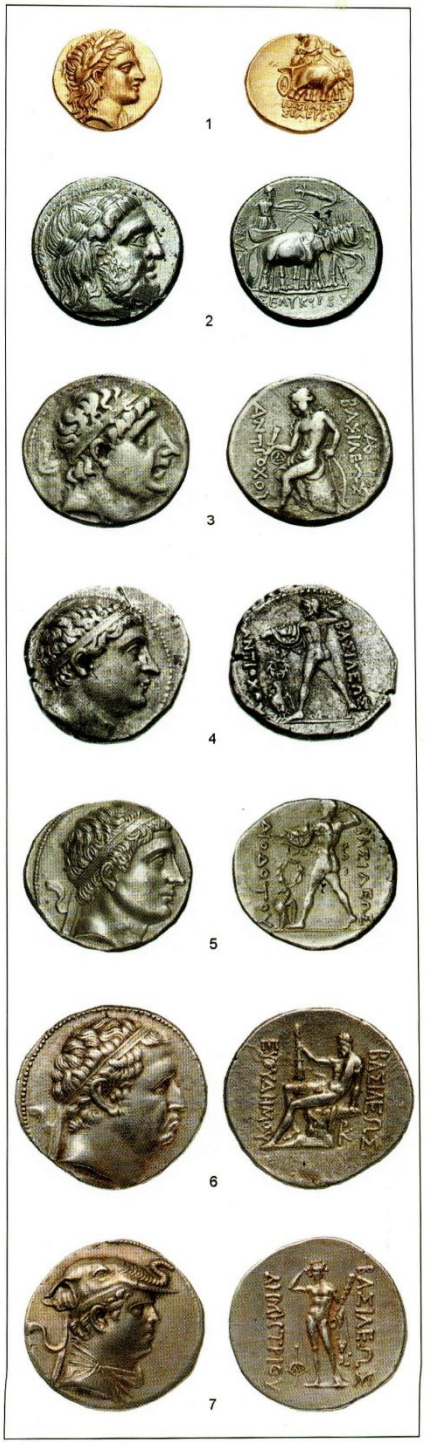

Abb. 1 Seleukos I., Goldstater, SC 257
Abb. 2 Seleukos I., Tetradrachme, SC 276
Abb. 3 Antiochos I., Tetradrachme, Aï Khanoum(?), SC 438.3a
Abb. 4 Diodotos I., Tetradrachme im Namen Antiochos' II., SC 628
Abb. 5 Diodotos II., Tetradrachme, Bop. Sér. 6B
Abb. 6 Euthydemos I., Tetradrachme, Bop. Sér. 12
Abb. 7 Demetrios I., Tetradrachme, Bop. Sér. 1F

Obrázek 2: Mince řecko-baktrijských panovníků

Abb. 8 Apollodotos I., Tetradrachme, Bop. Sér. 1A
Abb. 9 Eukratides I., Tetradrachme, Bop. Sér. 6X
Abb. 10 Timarchos, Tetradrachme, Slg. Houghton Nr. 990
Abb. 11 Platon, Tetradrachme, Bop. Sér. 2B
Abb. 12 Heliokles I., Tetradrachme, Bop. Sér. 1V
Abb. 13 Antimachos I., Tetradrachme, Bop. Sér. 1D
Abb. 14 Euthydemos II., Tetradrachme, Bop. Sér. 1C

Obrázek 3: Mince řecko-baktrijských panovníků

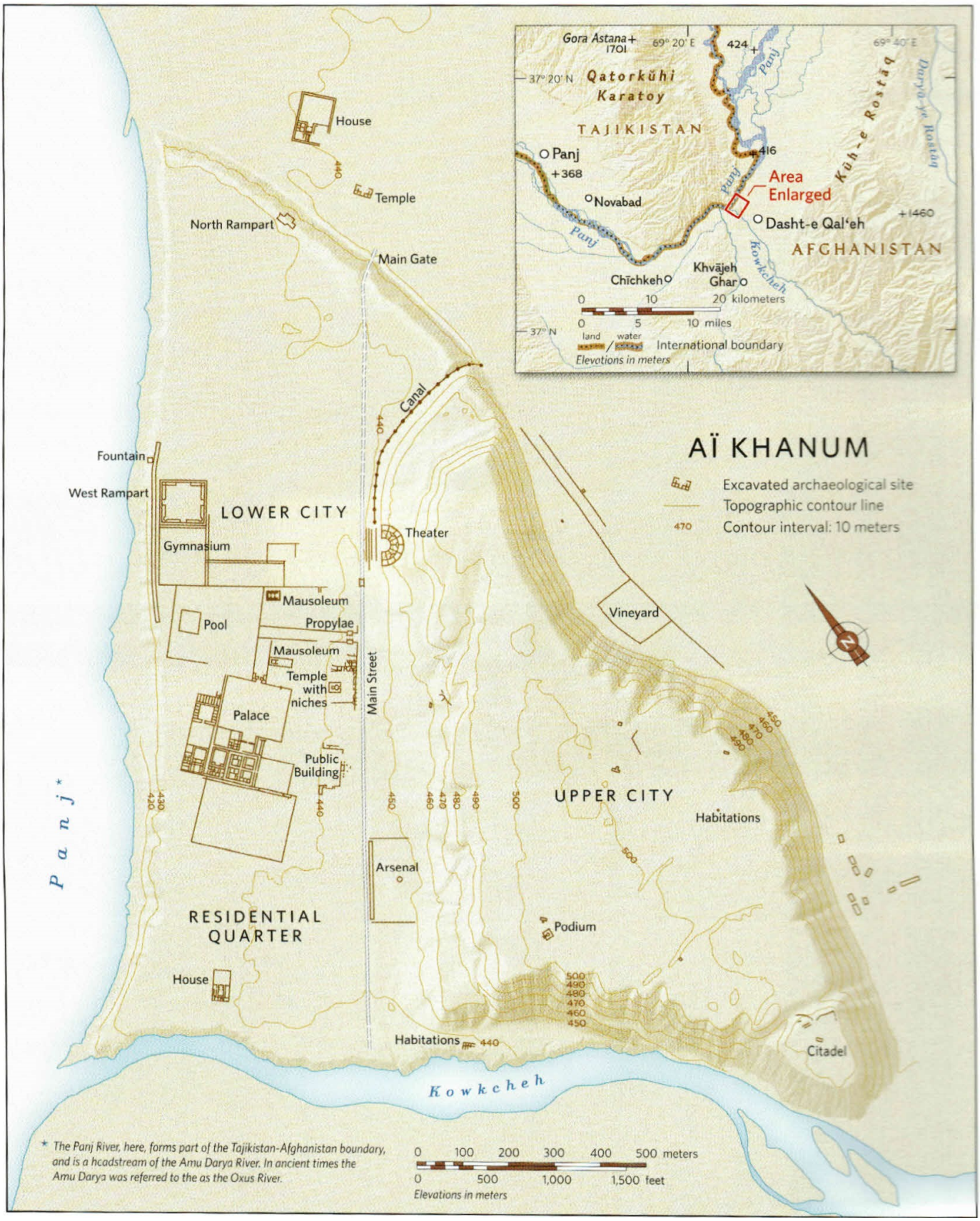

Obrázek 4: Mapa lokality Aj Chanúm

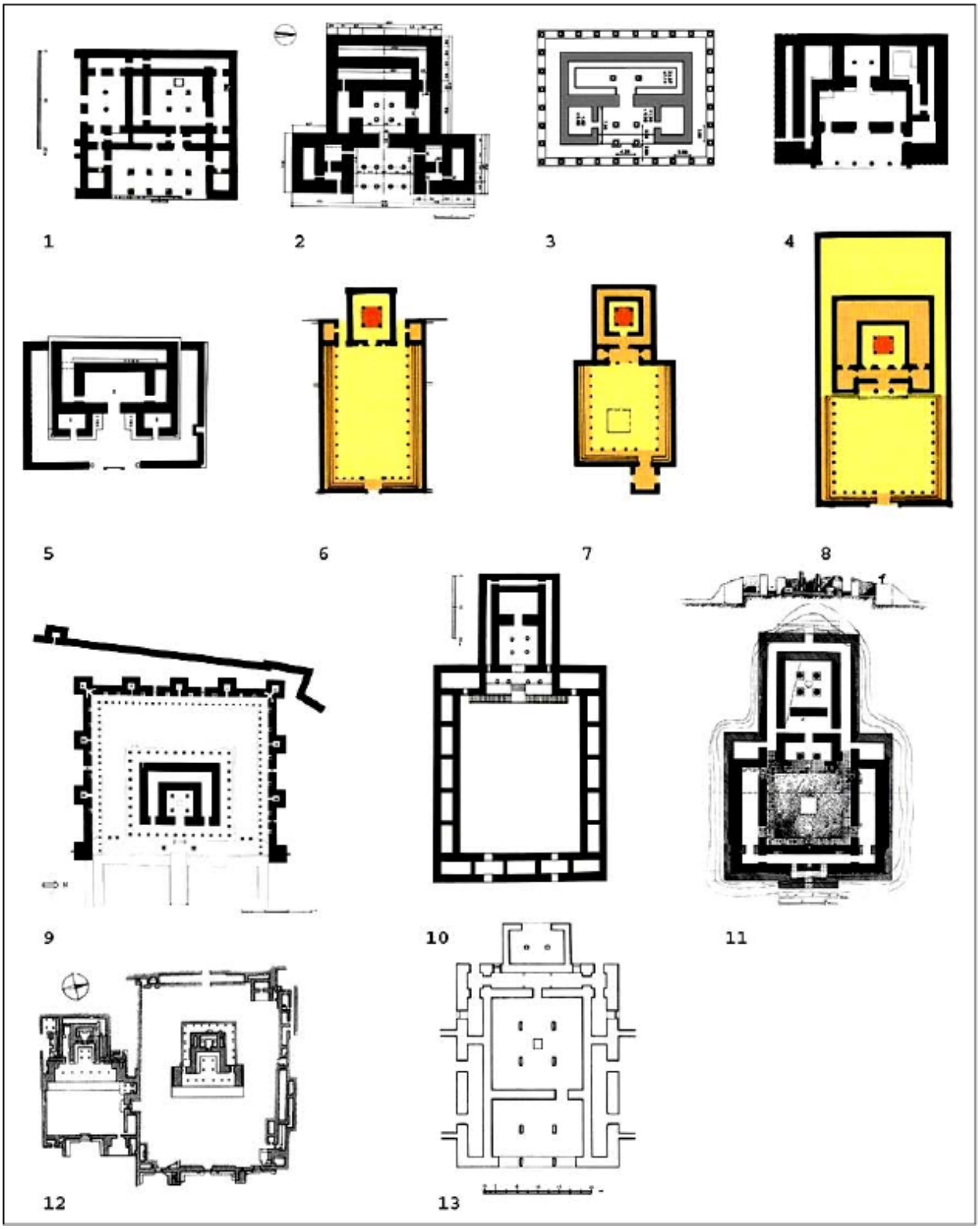

Obrázek 5: Půdorysy íránského typu chrámů: ***1****. „Frataraka Temple“, Persepolis;* ***2****. „chrám Oxu“, Tacht-i Sangin;* ***3****. Mohra Maliaran, Taxila;* ***4****. Chalčajan;* ***5****. „chrám Dioskúrů“, Dilberdžin;* ***6****. Sur;* ***7****. Sahr;* ***8****. Baal-Šamínův chrám, Si'a;* ***9****. Surch Kotal;* ***10*** *Kuh i Chwadža;* ***11****. Súsy;* ***12****. Pandžikent;* ***13****. Dedoplis Mindori*

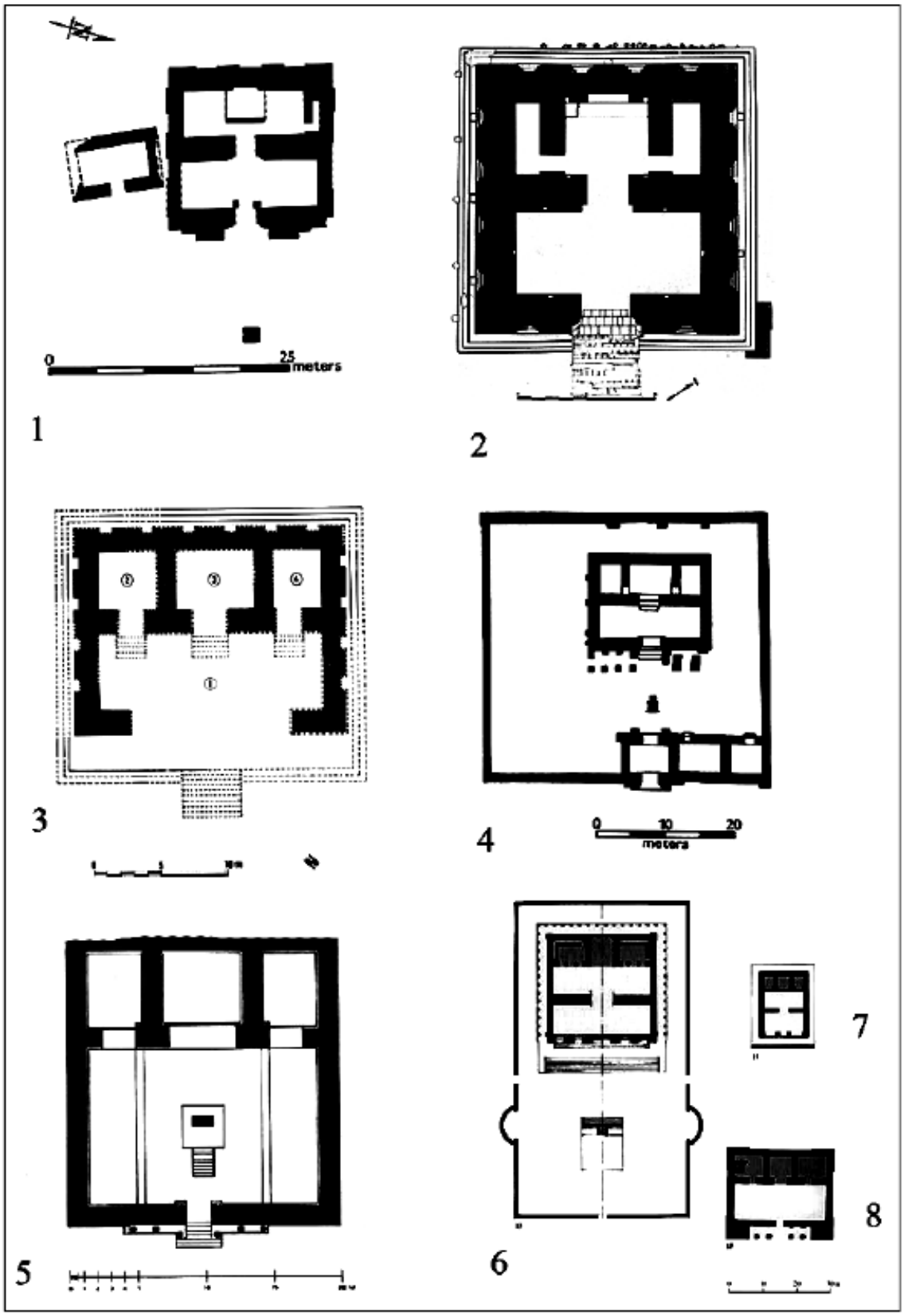

Obrázek 6: půdorysy mezopotámského typu chrámů: ***1****. „chrám A“, Ašur;* ***2****. „chrám s ústupkovými nikami“, Aj Chanúm;* ***3****. „chrám za hrdbami“, Aj Chanúm;* ***4****. Artemidin chrám, Dura Europos;* ***5****. Qasr bint Firaun, Petra;* ***7****. Dibon;* ***8****. Qasr Rabba*

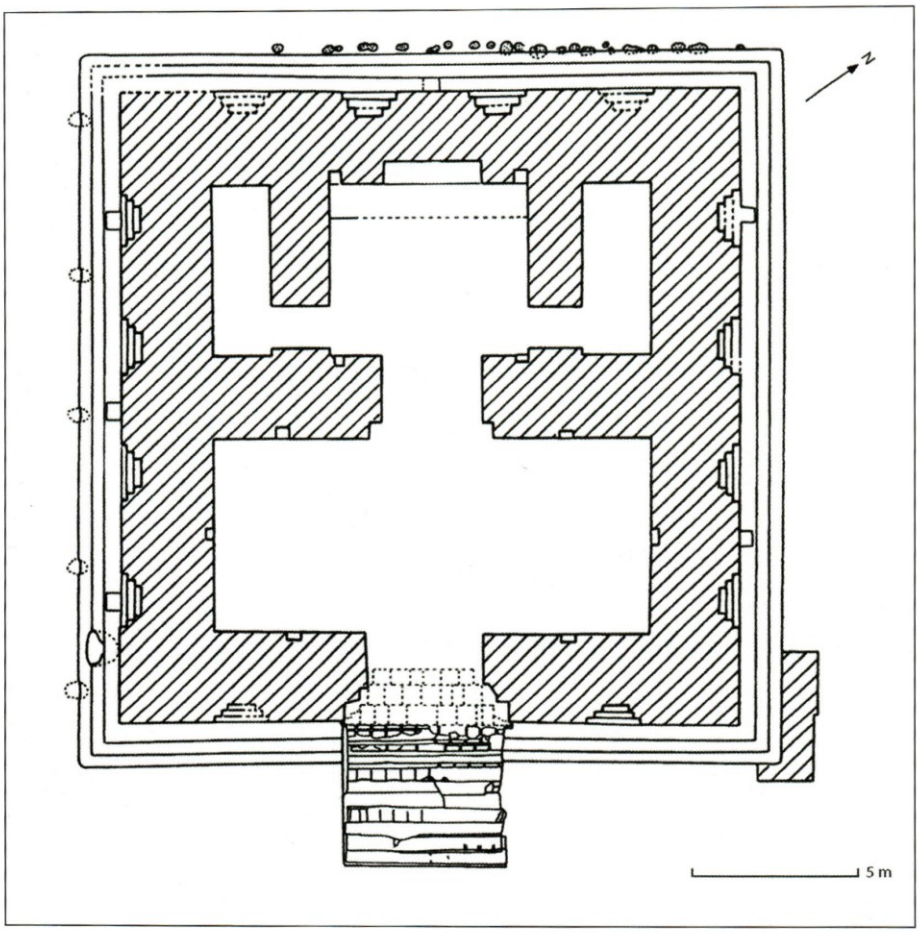

Obrázek 7: chrám s ústupkovými nikami

Obrázek 8: noha akrolitické sochy,
Aj Chanúm, 3.-2. stol. př. Kr.

Obrázek 9: Plaketa s vyobrazením Kybelé, Aj Chanúm, chrám s ústupkovými nikami, 3. stol. př. Kr.

Obrázek 10: Sádrová hlava z výzdoby chrámu s ústupkovými nikami, Aj Chanúm, 2. stol. př. Kr.

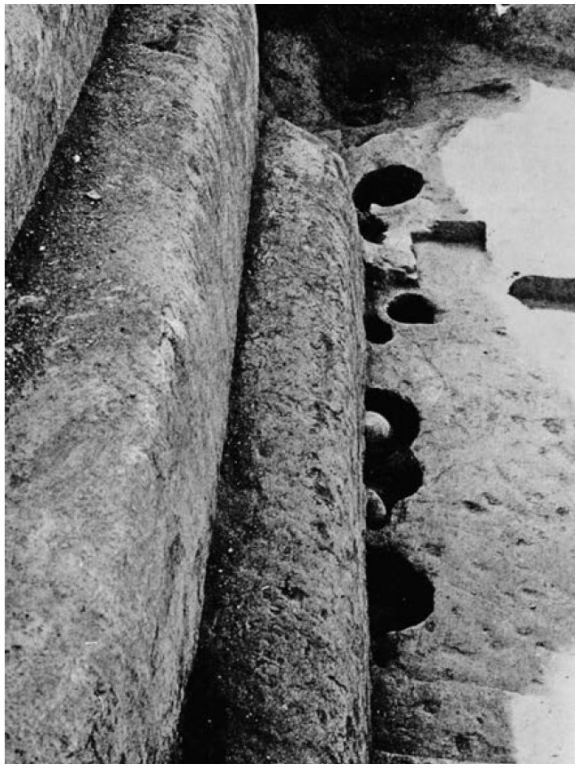

Obrázek 11: rituální nádoby v krepidě chrámu s ústupkovými nikami, Aj Chanúm

Obrázek 12: drobné oltářiky na pálení vonných látek, Aj Chanúm

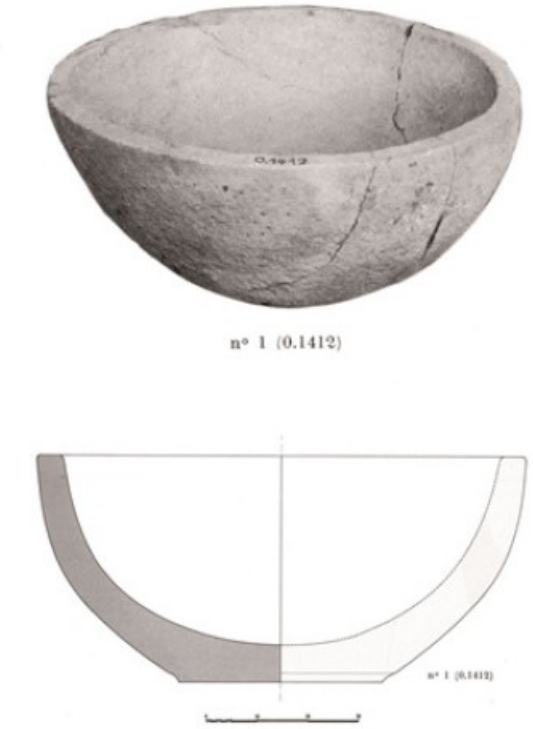

Obrázek 13: perirrhanterion, chrám s ústupkovými nikami, Aj Chanúm

Obrázek 14: slonovinová část nábytku, chrám s ústupkovými nikamu, Aj Chanúm, před r. 145 př. Kr.

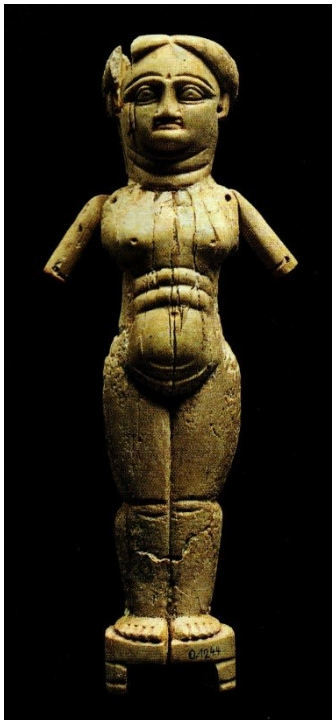

Obrázek 15: slonovinová soška, chrám s ústupkovými nikami, Aj Chanúm, před r. 145 př. Kr.

Obrázek 16: bronzová plaketa ve tvaru měsíce, chrám s ústupkovými nikami, Aj Chanúm, před r. 145 př. Kr

Obrázek 17: bronzová socha Hérakla, chrám s ústupkovými nikami, Aj Chanúm, 2. stol. př. Kr.

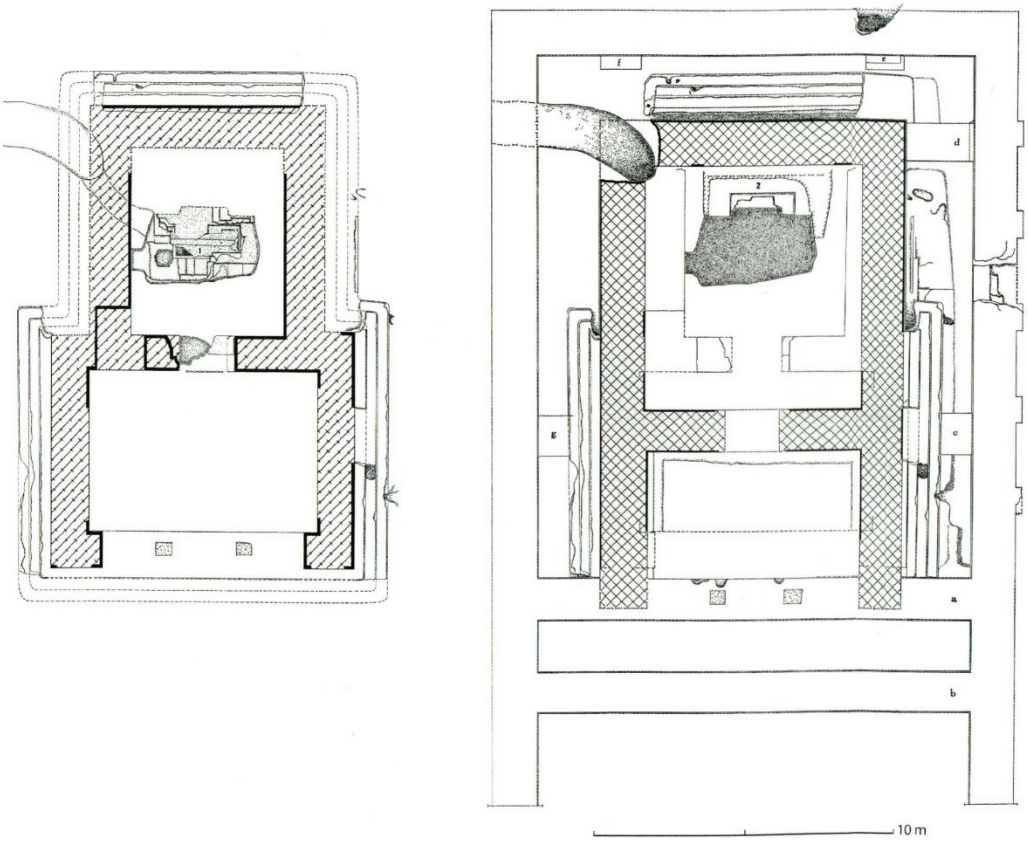

Obrázek 18: dvě stavební fáze Kíneova héróa, Aj Chanúm

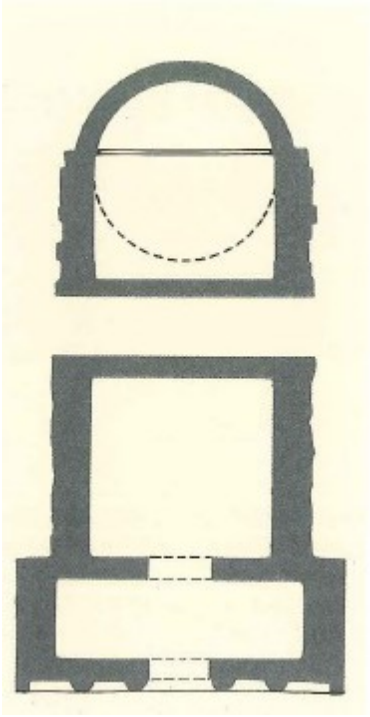

Obrázek 19: „Tomb of the judgement", Lefkadia

Obrázek 20: inskripce z Kíneova héróa, Aj Chanúm, 4.-3. stol. př. Kr.

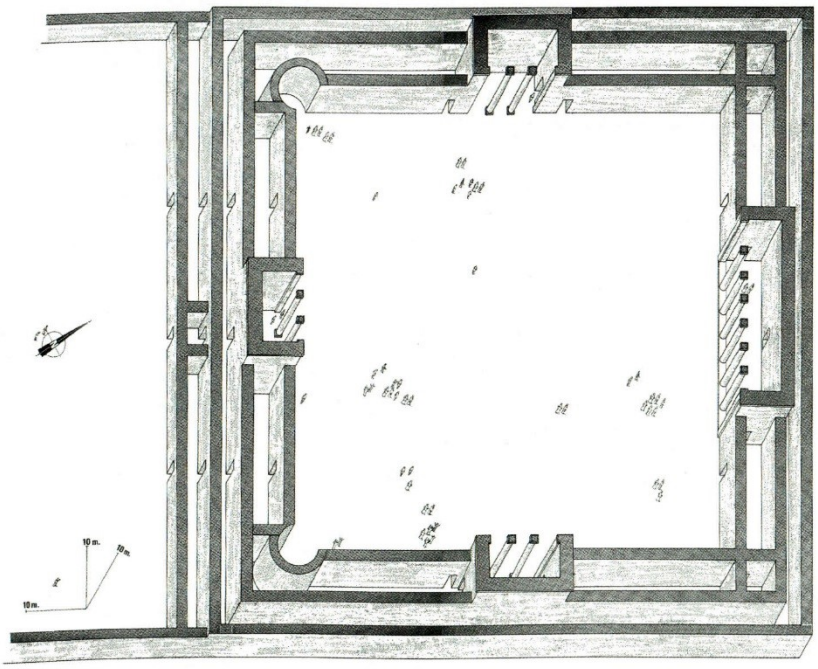

Obrázek 21: gymnasion, Aj Chanúm

Obrázek 22: hermovka, gymnasion, Aj Chanúm

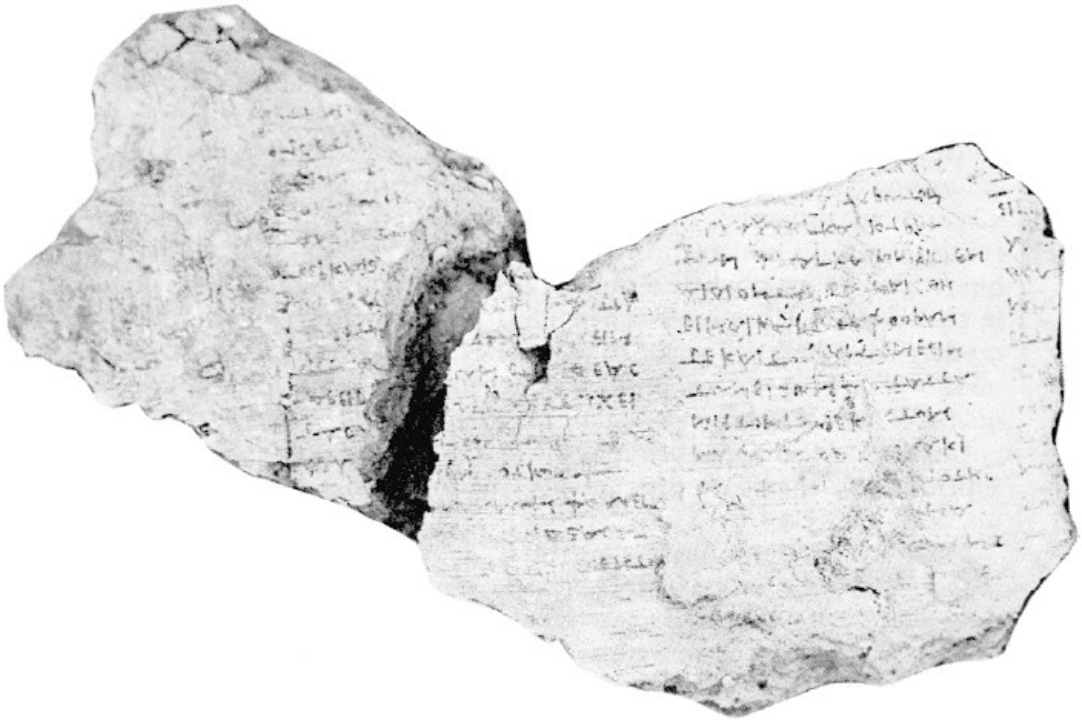

Obrázek 23: „filosofický papyrus“, palác, Aj Chanúm, před r. 145 př. Kr.

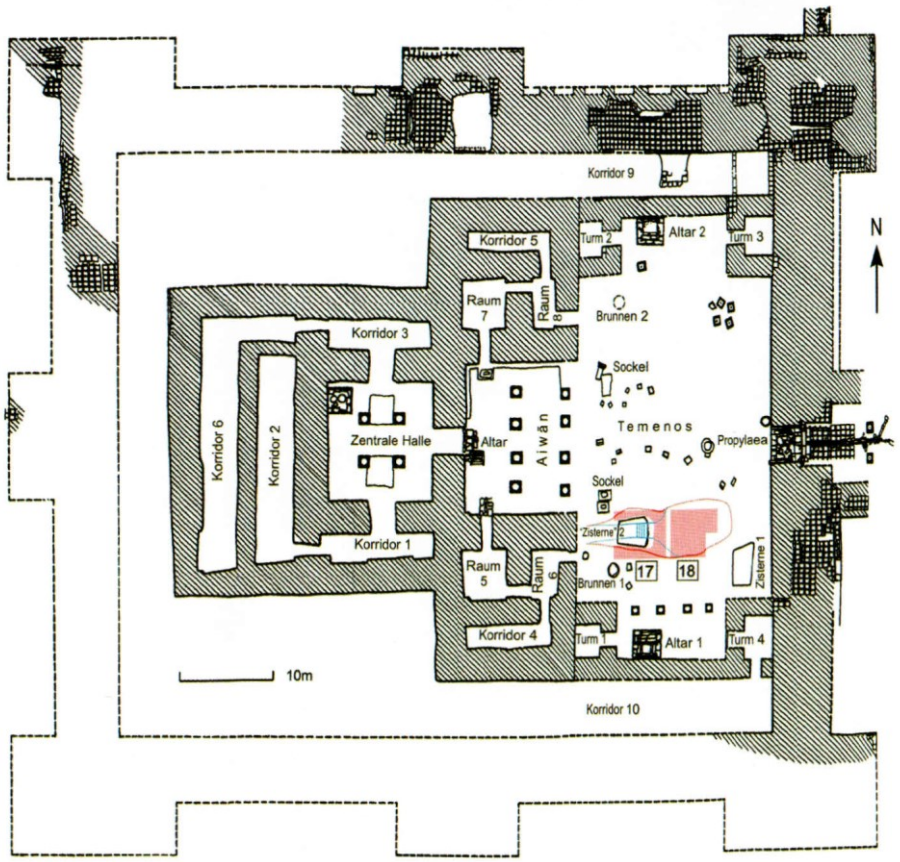

Obrázek 24: plánek chrámu Oxu

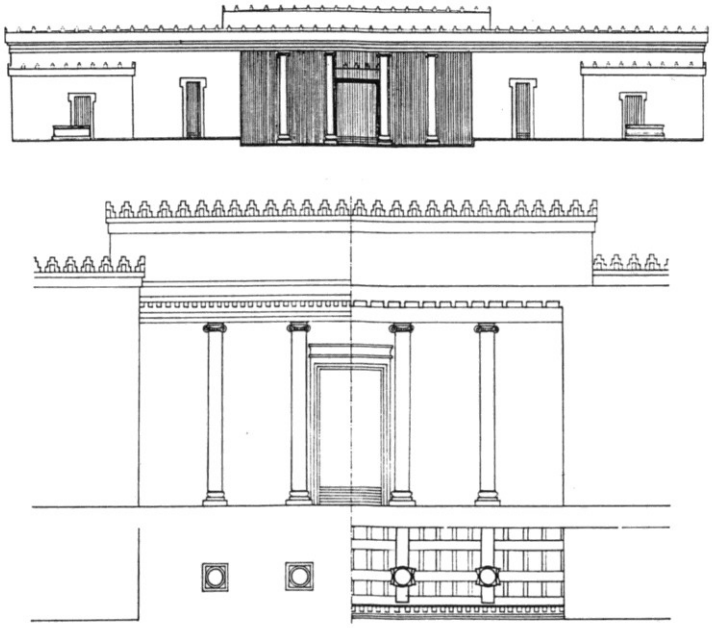

Obrázek 25: rekonstrukce průčelí chrámu Oxu

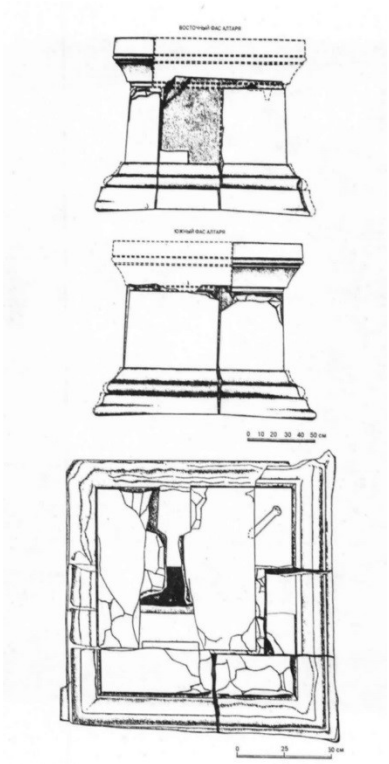

Obrázek 26: oltář řeckého typu, chrám Oxu

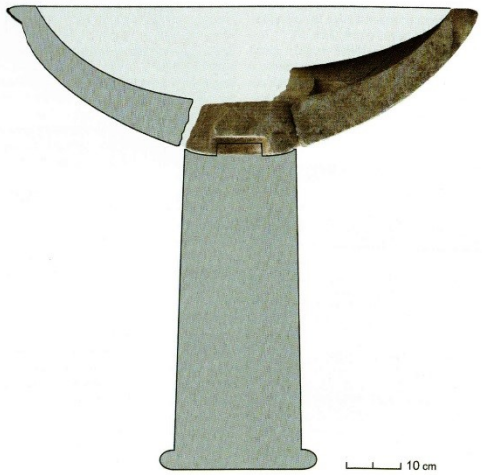

Obrázek 27: perirrhanterion, chrám Oxu

Obrázek 28: Atrosokův votivní dar s bronzovou soškou satyra, chrám Oxu

Obrázek 29: forma k odlévání nádob s votivním nápisem, chrám Oxu

Obrázek 30: hlava, chrám Oxu

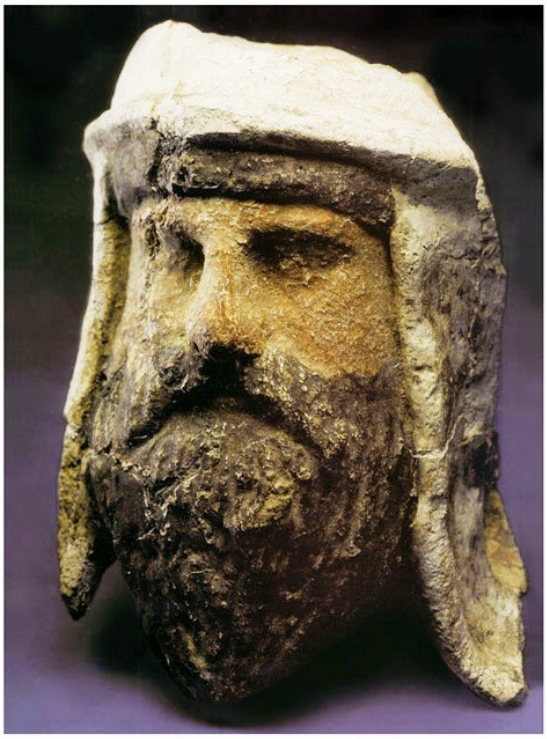

Obrázek 31: hlava Baktrijce, chrám Oxu

Obrázek 32: fragmenty fléten, chrám Oxu

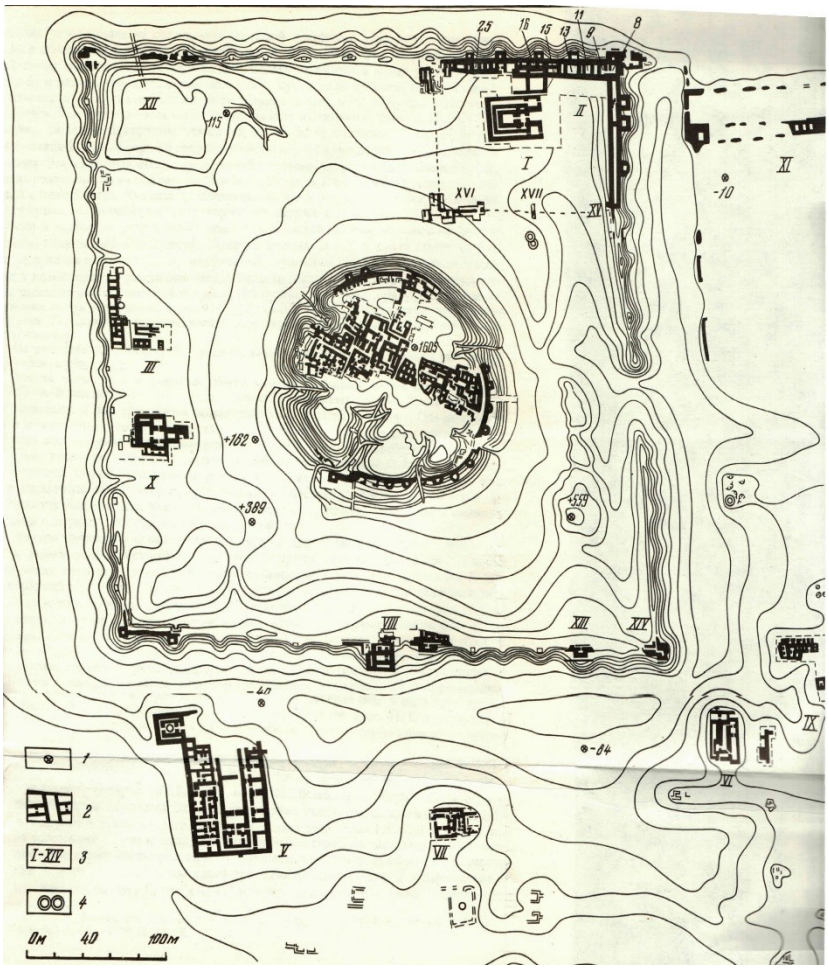

Obrázek 33: mapa lokality Dilberdžin, chrám je v levém horním rohu

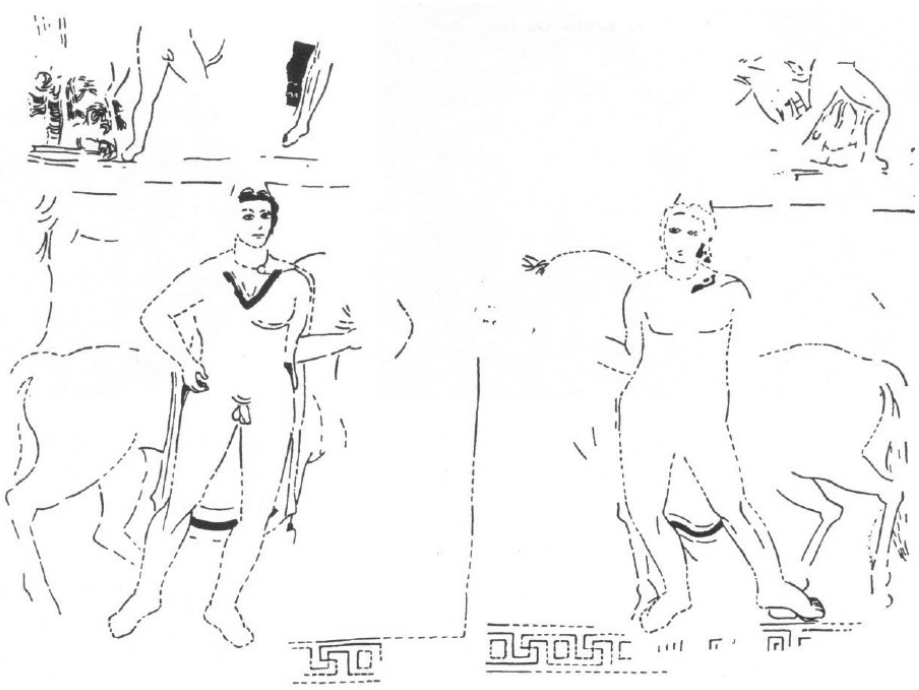

Obrázek 34: vyobrazení Dioskúrů, Dilberdžin, datace nejistá

Obrázek 35: Eukratidův zlatý dvacetistatér s Dioskúry na reversu, polovina 2. stol. př. Kr.

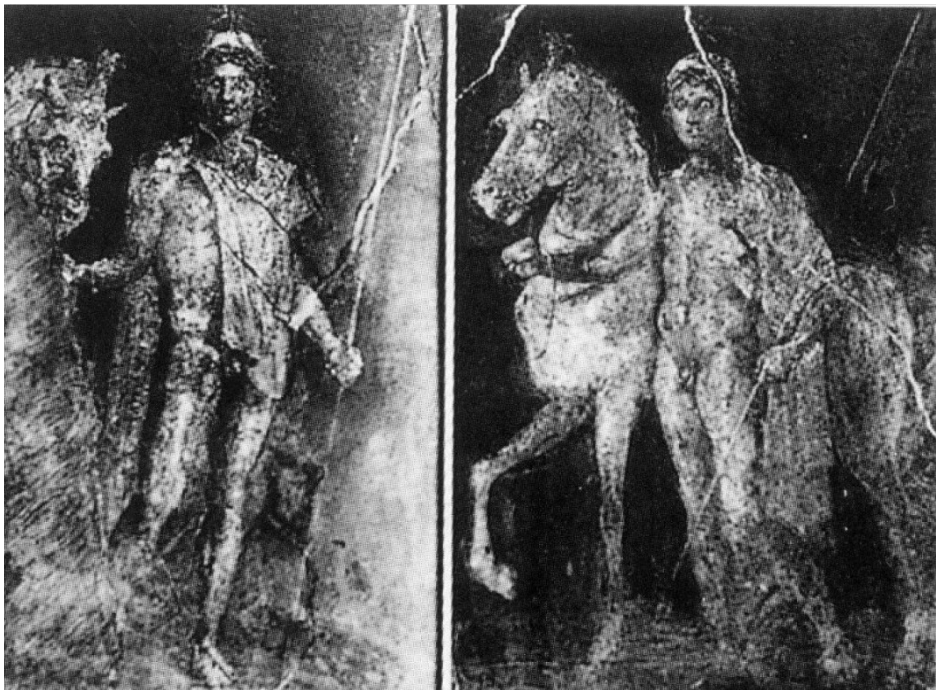

Obrázek 36: Dioskúrové z Casa dei Dioscuri, Pompeje, 1. stol. n. l.

Obrázek 37: perirrhanterion, Torbulok

Obrázek 38: oltářičky pro zápalné oběti, Torbulok

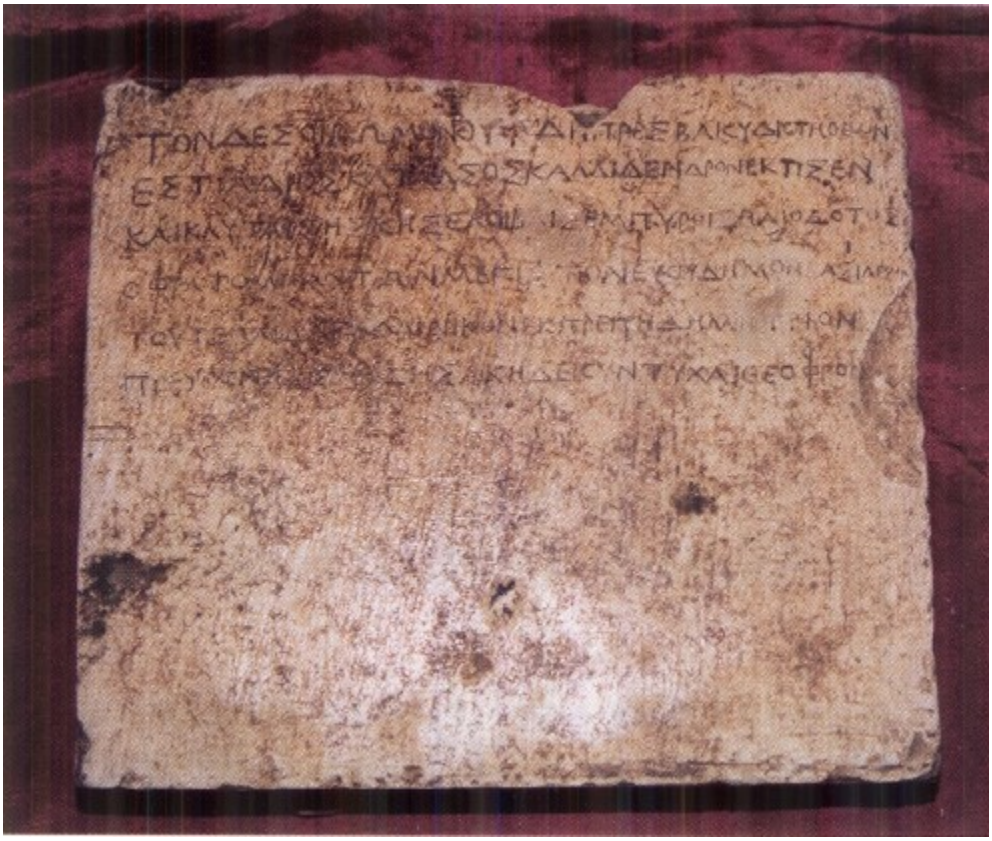

Obrázek 39: nápis z Kuljabu, součást oltáře, konec 3. stol. př. Kr

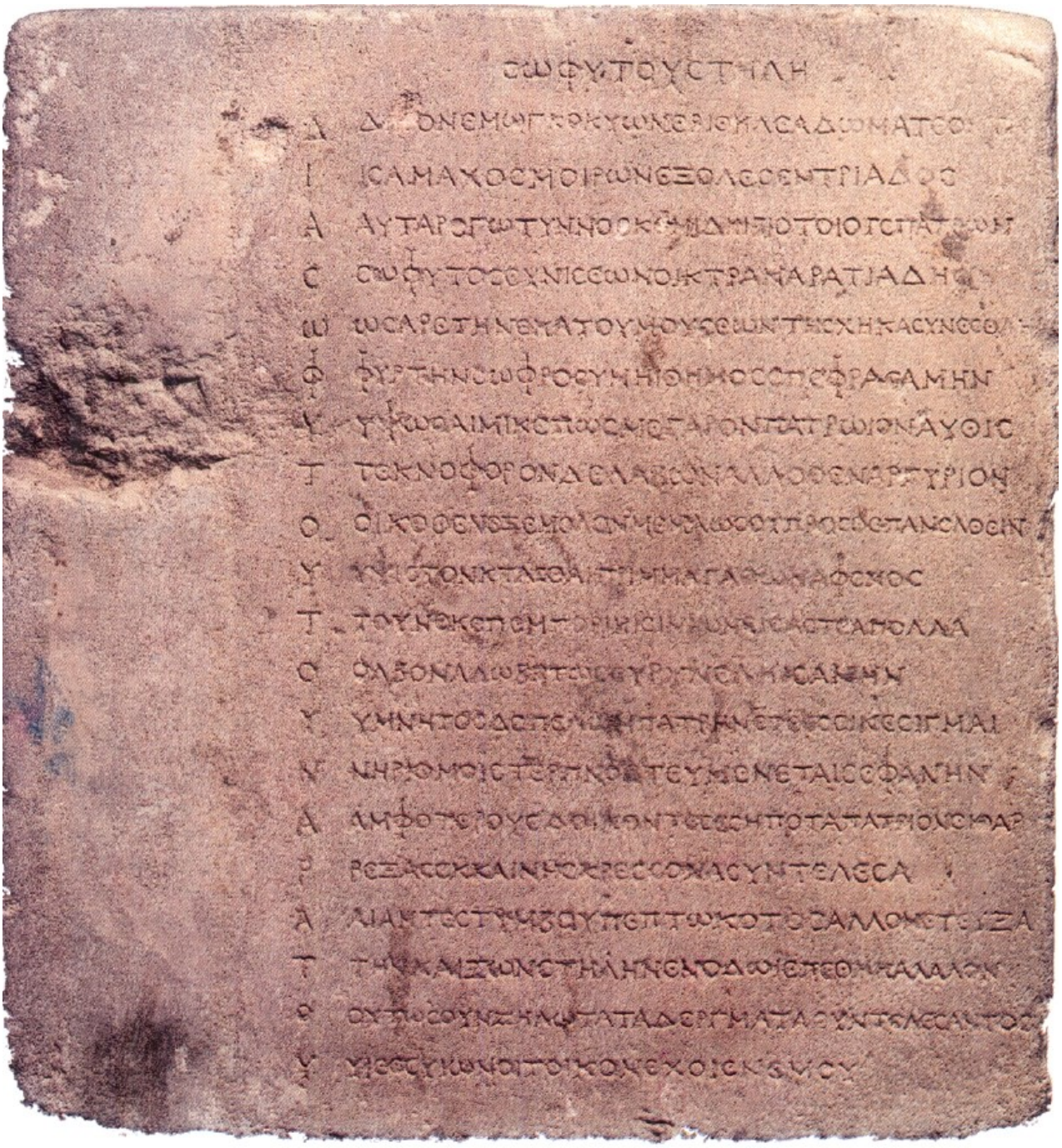

Obrázek 40: Sófytova stéla, Kandahár, 3.-2. stol. př. Kr.

Obrázek 41: panovník a bůh, dexiósis, Nemrut Dag, 1. stol. př. Kr.